

Психологія

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 1(13)

Київ 2006

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)я43
М43

Редакційна колегія

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — головний редактор
Гайченко В. А., д-р біол. наук, проф. — заступник головного редактора
Саввич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор
Марусєва О. А. — відповідальний секретар
Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки і менеджмент

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Титова Н. А., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Ніколенко Ю. В., д-р екон. наук, проф., Криклій А. С., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Горбатенко В. П., д-р політ. наук, проф., Кирилюк Ф. М., д-р філос. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф., Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Коломінський Н. Л., д-р психол. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Сагач Г. М., д-р пед. наук, проф.

Юридичні науки

Бабкін В. Д., д-р юрид. наук, проф., Коваленко В. В., д-р юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Скрипнюк О. В., д-р юрид. наук, проф., Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф.

*Рекомендовано Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 3 від 29 березня 2006 р.)*

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М43 Наукові праці МАУП / Редкол.: М. Ф. Головатий (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

ISBN 966-608-120-2

Вип. 1(13). — 2006. — 184 с. — Бібліогр. в кінці ст. — ISBN 966-608-654-9

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки і менеджменту, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, у якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, менеджменту, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 966-608-654-9

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2006

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ І МЕНЕДЖМЕНТ	5	Новальська Н. І. Механізм ціноутворення на медичні послуги в лікувально-профілактичних закладах України	69
Згалаат-Лозинська Л. О. Відтворення трудового потенціалу: медико-економічний аспект	5	Стрельчук А. С., Пенцов О. С. Автоматизована система управління в роботі освітніх установ	74
Наумова О. Е. Аналіз можливостей застосування маркетингового підходу на ринку освітніх послуг	11	ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	78
Сидич О. В. Формування портфеля інноваційних стратегій підприємства	15	Вдовичин І. Я. Інтелектуальні загрози свободі людини	78
Петрига О. М., Пеньова О. В. Проблеми розвитку та основні шляхи стабілізації виробництва зерна озимої пшениці в господарствах Запорізької області	21	Гончарова І. В. Зовнішня політика України: інтереси і пріоритети	84
Кочетова К. А., Бервено О. В. Сутність і механізм функціонування соціальної економіки	28	Савельєв В. П. Виклики і парадокси глобалізації	89
Матюхін В. О., Кобзєва О. В. Організаційна модель та особливості менеджменту вищого навчального закладу	32	Каліберда Ю. Ю. Політична діяльність Олександра Жуковського на посту військового міністра Української Центральної Ради	94
Чалий О. І. Становлення малого підприємництва в умовах перехідної економіки	37	Коваленко Н. А. Трансформаційні процеси у сучасному суспільстві... ..	98
Мамонов К. А., Скоков Б. Г. Теоретичні аспекти розміщення капіталу	41	Климкова І. І. Проблеми розвитку парламентаризму в Україні в контексті політичної реформи	103
Камінська М. Б. Поняття і напрями екологобезпечного розвитку аграрного сектору	45	ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	111
Гурч Л. М. Бізнес-освіта в Україні та її місце у підготовці кваліфікованих менеджерів на ринку в контексті інтеграції України в Євросоюз	49	Петрушенко В. Л. Онтологічна проекція природи цінностей	111
Борщ В. В., Петренко Т. А. Ефективність діяльності служби логістики на підприємстві	54	Шевяков О. В. Психофізіологічні характеристики операторів АЕС як фактор готовності до діяльності	117
Першко Л. О. Проблеми удосконалення механізму фінансування підприємницьких структур аграрного сектору	60	Кудрик Л. Г., Сурмяк Ю. Р. Психологічні основи здоров'я	124
Калина А. В. Пропозиції щодо розвитку стимулювання праці в сучасних умовах	63	Гундерук Л. М. До питання профілактики аутоагресивної поведінки	128
		Шопша О. Л. Особливості соціально-психологічного клімату в колективі театру	134
		Редзюк І. В. Соціально-психологічні умови оптимізації навчання іншомовному спілкуванню студентів вищих закладів освіти немовних спеціальностей	140

Бахов І. С.

Оптимізація мнемічної діяльності з позиції
“інтенціонального” підходу як одна з умов успішного
засвоєння іноземної мови студентами..... 145

ЮРИДИЧНІ НАУКИ 149

Головченко В. В., Потьомкін А. О.

Правовий статус державної символіки України:
проблеми законодавчого регулювання
та застосування 149

Сурмяк Ю. Р.

Правове регулювання діяльності органів внутрішніх
справ і навчальних закладів у розв’язанні проблем
правової соціалізації молоді 155

Куценко О. В.

Про деякі питання вдосконалення виконавчого
законодавства 162

Костенко О. О.

Про деякі проблеми застосування покарань,
пов’язаних з позбавленням волі 166

Скачедуб С. А.

Відродження та розвиток іпотечних відносин
у країнах Західної Європи і в Російській імперії
у XVIII–XIX столітті 170

Тарасевич Т. Ю.

Кримінальна відповідальність спеціального
суб’єкта злочину 176

УДК 1(091)+004

В. Л. ПЕТРУШЕНКО

Прикарпатський інститут ім. М. Грушевського МАУП, м. Львів

ОНТОЛОГІЧНА ПРОЕКЦІЯ ПРИРОДИ ЦІННОСТЕЙ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 111–116

Проаналізовано онтологічні засади виникнення явища цінності. Доводиться, що за умов, коли людина не зливається з дійсністю, цінність постає як форма освоєння світу, форма накладання на дійсність того змісту, що пов'язаний із людською самоідентифікацією.

Як тільки ми проголошуємо термін “цінності”, як відразу потрапляємо в осереддя чогось суто людського, такого, що виражає та проявляє сутнісні та екзистенціальні риси людини (і в цьому плані визначення цінностей через “*значення чогось для людини*” [8, 460] страждає якоюсь нежиттєвістю, початковою квалістю). Наскільки ми можемо судити, оцінювати дійсність, причому у майже фантастичних вимірах (наприклад, судити про цінність буття як такого), може лише людина; через це *здатність оцінювання можна вважати однією із сутнісних рис людини*. Значення цінностей для людини особливо рельєфно виявляється тоді, коли виникає ситуація їх втрати; прикладом може слугувати інтерв'ю із колишньою українською олімпійською чемпіонкою Оксаною Баюл, в якому вона сказала, що певний час не могла обрати виправданої лінії своєї поведінки внаслідок втрати шкали цінностей. У сучасній громадській та філософській думці проблема цінностей заявляє про себе досить відчутно: мало того, що вона із філософських, соціологічних та культурологічних текстів перейшла у сферу громадської думки, у засоби масової інформації та повсякденне спілкування, вона із певною періодичністю набуває загострення, маючи тенденцію на певний час поставати однією із центральних проблем в ос-

мисленні сучасних процесів життя людства (тут, знову таки, можна згадати численні дискусії щодо існування або неіснування загальнолюдських цінностей, що розгортались наприкінці перебудови та після розпаду СРСР).

Історично ця проблема виникла в межах з'ясування специфіки людського відношення до дійсності і набула перших своїх окреслень у сфері вивчення механізмів (логіки та методології) розумової діяльності [4, 74–77]. Неокантіанство надало цінностям нового статусу: представляти та характеризувати виразні особливості цілої сфери дійсності — сфери історії та культури [8]. Під впливом неокантіанства ця проблема потрапила в поле зору всіх філософських шкіл, течій, напрямів XX ст. та постала їх своєрідним тематичним перехрестям. Але, незважаючи на шалений потік літератури, присвяченої розгляду цінностей в тих чи інших аспектах (див. [1, 250]), і по-сьогодні важко сказати із достатнім ступенем ясності та зрозумілості, *що саме є цінності*, як вони утворюються, з чого складаються, в якому відношенні перебувають до інших ментальних утворень. За наявності певних спроб подати цінності в *онтологічному* окресленні (М. Гартман, Д. фон Гільдербранд, М. Хайдеггер), їх зв'язок із людським онтологічним статусом та способом

буття залишається досить туманним та невизначеним. Претендувати на те, щоб дати онтологію цінностей, навряд чи можливо та виправдано хоча б з огляду на те, що в нашому інформаційному просторі досі відсутні численні філософські праці, поза якими складно із належною ґрунтовністю судити про стан аксіологічної проблематики хоча б, наприклад, у ХХ ст. Тому мета цієї статті окреслюється скромніше: дати *онтологічну проекцію* розглядуваної проблеми, тобто показати, де, як, в яких підходах до цінностей або не уникнути онтологічних підходів, або доречно їх застосувати для того, щоб дещо прояснити ситуацію із суттєвими особливостями цього явища. Дещо перефразуючи, можна окреслити цю мету інакше: з'ясувати, *за яких умов та внаслідок дії яких чинників стає можливою сама подія цінностей в соціальному бутті*.

У лекціях 1919 року, присвячених проблематиці цінностей, М. Хайдеггер стверджував, що неокантіанство не спромоглося впоратись із тими завданнями, які воно претендувало вирішити для з'ясування природи та сутності цінностей: “Чи доведений Рікерт ціннісний характер істини? — А якщо він доведений, чи впливає із цього, що логіка постає вченням про цінності, а філософія — наукою про цінності? Рікерт не показав ані того, ані іншого, — він навіть жодного разу не розглянув проблему цінності” [10, 98–99]. Власне, навіть найважливіша теза неокантіанства щодо того, що сфера культури — це сфера цінностей, а філософія, як наука про дух, є наукою про цінності, — ця теза була поставлена під сумнів, наприклад, М. Гартманом. Саме М. Гартман намагався подати цінності як онтологічне явище, стверджуючи, що цінності існують незалежно від того, існує чи не існує процедура або дія оцінювання [2, 254–259]. Щоб зрозуміти цю тезу, треба враховувати те, що з позиції онтології, яку намагався розробити М. Гартман, існують різні шари буття, які пронизують одне одного. Ідеальне буття, що володіє максимумом визначеності та водночас мінімумом реальності, стає передумовою будь-чого визначеного, що відбувається і тільки й може відбутись у дійсності. Відповідно явище оцінювання не може відбутись як реальна процедура, якщо в ідеальному бутті не буде існувати тієї визначеності, яка приписується та може бути приписана цінності. Іншими словами, якщо у світі не утворюється і не може утворитись ситуація, що передбачає виникнення, існування та виявлення цінності, всі міркування на цей рахунок будуть безпідставними.

Продовжуючи онтологічну лінію у підході до цінностей, М. Хайдеггер ставив їх існування в залежність від екзистенціальної ситуації людського буття: цінність виникає й функціонує в тому просторі, який цей філософ називав взаємною “розімкненістю” людини і буття у відношенні одне до одного. Думаю, що в пошуках ясності щодо природи цінностей варто враховувати наведені судження обох визначних онтологів ХХ ст. (а до їх думки можна додати ще й міркування М. Шелера [11]). Тобто проблему цінностей варто ставити через з'ясування їх онтологічних коренів, а значить, в рамках ставлення людини до дійсності, бо тільки в такому разі є шанс окреслити цінність як деяку реальну подію.

Звернення до особливостей людського становища у світі породжує цілу низку підходів і концепцій, в яких цілком справедливо виводяться на перший план різні ракурси та прояви такого становища. Можна було б і загубитись в цих підходах, проте одне залишається безсумнівним: там, де ми маємо справу з людиною, ми стикаємося не з роботою генетичної програми та не з відсторонено-споглядалною діяльністю розуму, зовсім вільного від дійсності і калькулюючого предметний світ холодно та методично, а з істотою страждальною, пристрасною, зацікавленою. З останнім, тобто із яскраво *суб'єктивним* ставленням до дійсності, пов'язані цінності. Людський погляд на речі є досить дивним та синтетично насиченим [12, 6–9]: у нашому баченні водночас присутні і еталонні предметні виміри дійсності (коло, прямокутник, пряма лінія, зв'язок, причина та ін.), і її хроматична палітра (червоне, гладеньке та ін.), і людська участь у тому, що сприймається (“холодна” осінь, “тепле” сонце, “приємний” колір, “ніжний” вітер, “квітуче” дерево та ін.). Відрізати щось від цього спектра — значить звузити людину, а то й вийти за межі власне людського.

Кожен із зазначених аспектів сприйняття — предметна визначеність, чуттєва розмаїтість, суб'єктивна забарвленість — відіграє свою роль у тому, щоб посприяти нам бути людьми та сприймати світ через людський погляд. У цьому плані навряд чи можна вважати виправданим протиставлення означених складових нашого погляду одну одній: наприклад, розум — чуттям, універсальну предметність — суб'єктивності; сперечання такого плану можуть у кращому разі мати характер експлікацій. Більше того, означені складові буквально пронизують одна одну так, що чіткі відмінності між ними починають видаватись умовними: людська чуттєвість, поєднана з універ-

сальною предметністю, також стає універсальною, тому людські чуття — і в значенні вищих чуттів, і в значенні відчуттів — поширюються практично на все. А суб'єктивність взагалі постає якимось необмеженим вмістилищем, оскільки на наш сьогоднішній погляд не існує того, чим людина не могла б зацікавитись і ввести у свій ментальний космос.

З іншого боку, як на цьому справедливо наполягав Е. Гуссерль, принцип усіх принципів полягає в тому, що все нам надане лише через очевидність бачення, у тому числі — й фізичного [3, 60]. Людська розумність, як відомо, також постає незорою та необмеженою будь-чим, оскільки вона за сутністю є актуальністю, тобто сукупністю актів, що можуть довільно змінювати свої характеристики і засвоювати такими актами будь-який зміст (Анаксагор). Проте ця “універсальна машина” працює з нульовою продуктивністю поза зв'язками із чуттєво наданим, а останнє завжди надано в людський спосіб.

Отже, в першому наближенні *цінність як дещо принципово суб'єктивне окреслюється через предметну універсальність людської свідомості* (яка у зіставленні із суб'єктивним постає нейтральною предметністю) та *на тлі наданого як такого*, тобто на тлі того, з чим не можна не рахуватись та чого не можна переінакшити за бажанням. Звідси вже у першому наближенні цінності також носять незорийний характер: що саме, коли та як може набутися значення цінностей, наперед та абстрактно визначити неможливо. Проте вони досить відчутно протистоять наданому як такому, що можна оцінювати по-різному, але від того воно не змінює характер своєї наданості. Те, що входить в поле зору людини, що можна оцінювати, саме по собі не є ні оцінкою, ні процедурою оцінювання. Тобто цінність та оцінювання онтологічно вкорінені у те, що виходить за їх межі і в певному сенсі постає нейтральним. Більше того, якби в нашому відношенні до дійсності все мало би лише один-єдиний модус представлення та виявлення (наприклад, модус суб'єктивності), ми б не мали змоги цей модус визначити, перебуваючи завжди в його осередді. Іншими словами, якби надане нам поставало завжди у статусі цінності і тільки цінністю, ми б нічого не знали про цінність. Тому цінність як форма представлення дійсності завжди постає відношенням, тобто чимось розподіленим між сторонами, що співвідносяться.

Чим можна пояснити ці досить своєрідні та виразні характеристики людського входження у контакти із дійсністю? Передусім тим, що люди-

на з її розумністю, чуттєвістю та суб'єктивністю *не зливається з дійсністю* і не постає її прямим продовженням. Більше того, ще еліністична філософія виявила надзвичайно важливий факт людського існування: між зовнішніми умовами та обставинами людського буття та змістом і станом людської духовності немає прямого причинно-наслідкового зв'язку. Тобто ми не можемо пояснювати певні людські інтелектуальні схильності та ментальні стани прямою дією зовнішніх чинників. Відома та досить універсальна схема поведінки тварин “стимул — реакція” відносно людини або взагалі не діє, або діє у таких змінених формах, що її дію можна назвати лише умовною [5, 25–35]. Це значить, що на ті ж самі чинники зовнішнього впливу різні люди можуть реагувати настільки по-різному, що за їхньою реакцією встановити чинник впливу буває неможливим. Або інший приклад: на певний чинник людина може не реагувати взагалі чи реагувати в різні рази зовсім інакше (аж до протилежного).

Дещо іншими словами можна сказати, що між людиною та світом пролягає деяка *дистанція*, що віддаляє, відокремлює людину від світу. Завдяки такій дистанції людина здатна вступити у діалог із дійсністю, постати своєрідним полюсом буття, а не просто його елементом. Саме завдяки такій дистанції людський інтелект не прив'язаний ні до якого конкретного змісту жорстко та однозначно; у певному сенсі за своїми можливостями він дорівнює можливостям “макросвіту”. Ця ситуація має також свій зворотний бік: відірваність людини від світової цілісності породжує відомі ситуації “закинутості” людини у світ, її самотності, невизначеності. Така ситуація на чуттєвому рівні переживається як ситуація знедоленості та відчуження. Проте людська невизначеність та недетермінованість є до певної міри умовними. Кожна людина має цілком реальні характеристики, надані їй її природними якостями, психічними та інтелектуальними завдатками. Драма людського буття розгортається як взаємне примірювання людської екзистенції та світового цілого, в якому виявляються, виходять на поверхню як людські, так і природні приховані властивості. Цей процес у певному сенсі постає водночас і як процес ідентифікації того світу, в якому перебуває людина (сьогодні ця ідентифікація відбувається в масштабах галактик), так і людської самоідентифікації, оскільки ні дійсність у природному плані, ні дійсність у суб'єктивному плані не надана людському еству в адекватній формі. Людина впродовж усьо-

го свого життя перебуває у пошуках визначення себе і світу.

З одного боку, світ нав'язує людині свої характеристики, властивості, закони, окреслення, а з іншого — людина, як казав М. Хайдеггер, накидає на світ свої властивості та характеристики. Нав'язування властивостей світу людському пошуку відбувається у пізнанні, а накидання людських властивостей на світ — у різних формах суб'єктивного перетворення (освоєння) дійсності, в тому числі і в формі цінності. Ясно, що цей подвійний рух передбачає і злиття дій з двох боків, і їх певне протистояння. *Момент злиття як раз і є характерним для цінностей.* Це значить, по-перше, що цінності в будь-якому випадку передбачають існування особливого типу відношення, а саме *діалогічного відношення між буттям та мислячою істотою.* По-друге, цінності передбачають не просто виявлення певних зацікавлень людини, а таких зацікавлень, що пов'язані з *людською самоідентифікацією.* По-третє, цінності фіксують прагнення людиною повноти за умов відторгнення від світового цілого, або ж цінності — *це є форма надолуження повноти за умов відчуження, відпадиння, неповноти.* По-четверте, цінності так чи інакше постають виявленням того відбитку, який людина накладає на світ (через ототожнення з тим, від чого вона відчужена).

Внаслідок такого окреслення цінностей вони можливі лише в діалозі не лише людини зі світом, а й в діалозі різних екзистенціалів людини: цінності протистоять предметному знанню (хоча Х. Патнем вдало демонстрував наявність у будь-якому знанні аксіологічного елемента [7, 180–181]), а тому й перебувають з ним в діалозі. Це значить, що ціннісну орієнтацію людини не можна змінити або закласти на основі лише когнітивних чинників, проте це означає також те, що про цінності можна сперечатись, їх можна обґрунтовувати, впорядковувати, класифікувати та ін. Далі цінності перебувають у діалозі із тим, що цінність постає як надане людині в полі її зору, в полі її наочності або чуттєвого споглядання. Чому небо є синім, трава — зеленою, гори — рудими, щось — солодким, а щось — гірким, щось твердим? Людський відбиток, який надзвичайно тяжко відшарувати від всього того, з чим вона має справу, певною мірою тісниться та коригується імперативною впертістю та нав'язливістю наочно наданого; дійсність ніби промовляє людині: все є таким, яким воно є, й напевне, інакшим воно бути не може. Звідси впливає прагнення очистити дійсність від люд-

ських зацікавлень — будь-то в науці, будь-то у філософських міркуваннях, заклик сприймати світ таким, яким він є, не марити, не вимагати від нього чогось “людського, занадто людського”.

Ф. Ніцше писав: “Людина, як вона повинна бути, — це звучить для нас настільки ж безглуздо, як “дерево, як воно повинно бути” [6, 141]. Це міркування в афористичній формі виражає ставлення Ф. Ніцше до явища цінностей; він стверджував: “В оцінках знаходять своє вираження умови збереження та зростання. Всі наші пізнавальні органи і чуття розвинулись лише стосовно умов збереження та зростання... “Істинний світ та світ, що видається” — цю антитезу я звожу до відношення цінності. Ми подали проєкцію умов нашого збереження як предикати суцього взагалі. Із того, що ми повинні мати сталою нашу віру, щоб чогось досягти, ми зробили висновок, що “істинний світ” не може бути мінливим та плинним, але лише суцим” [6, 233]. Цим міркуванням Ф. Ніцше варто протиставити запитання: якщо справді “всі наші пізнавальні органи і чуття розвинулись лише стосовно умов збереження та зростання”, то ми ніколи не змогли б вийти за їх межі, а значить, не змогли б їх експлікувати як такі. У даному разі на поверхню виходить такий парадокс: якщо все є таким, як стверджує філософ Ф. Ніцше, то ці його твердження аж ніяк не можуть претендувати на статус безумовно правильних, оскільки й вони виражають його особливі умови виживання, а тому не можуть мати загального значення. Сама наша здатність вести мову про цінності засвідчує, що ми маємо ще й такі інтелектуальні утворення, які відрізняються від цінностей, і відрізняються якісно.

“Цінність є повнота”, — стверджує Г. Ріккерт [8, 462]. Яка саме повнота? — Та, якої прагне людина у пізнанні. Проте, як засвідчують епістемологічні студії від часів І. Канта, повнота притаманна внутрішнім механізмам інтелектуальної діяльності. Якщо ототожнити цінність із повнотою, тоді цінність буде дорівнювати буттю як такому, яке постає умовою та горизонтом будь-яких предметних визначень свідомості. В такому занадто розширеному тлумаченні цінності взагалі б втратили будь-яку визначеність, і тоді залишилася б одна-єдина універсальна цінність — буття. Але цінності все ж є достатньо визначеними; вони не лишаються у статусі лише горизонту інтелектуальних дій, а набувають цілком конкретного змісту та форм виявлення. Тому *цінність є не просто повнота, а прагнення повноти за умов відпадиння від світового цілого задля вирішення проблем люд-*

ської самоідентифікації. “Цінність є там, де є прагнення блага”, — стверджує Х. Патнем [7, 162]. Тут, напевне, можна тезу обернути: благо є там, де є цінність, а *цінність є момент тотожності у перехрещенні процесів ідентифікації світу суцього та людської самоідентифікації*.

Людина вступає у діалог зі світом, постає в цьому діалозі істотою, здатною освоювати світ універсально. Проте в реальних виявленнях вона цілком конкретна, тілесно та дієво обмежена, а тому в ототожненнях та ідентифікаціях, що постають умовами виявлення та функціонування цінностей, відбувається також досить конкретне накидання цілком конкретних людських якостей та властивостей на світ. Звідси цінності, хоча вони й виникають на території універсальності, потенційної безмежності, мають конкретний зміст, а тому постають через кордони, кількість, ієрархію, певне впорядкування. І якщо ми розглядаємо саме такі їх характеристики, нам не уникнути питання про зв'язок цінностей із соціальністю.

До явища соціальності можна ставитись по-різному; у співставленні соціальності із людською індивідуальністю може виникати негативне до неї ставлення (соціальність регламентує людину, трансформує її природні якості та завдатки, вводить людину у ситуацію боротьби із собою подібними), але також і позитивне (лише через соціалізацію людина стає людиною, набуває позаіндивідуальних прагнень та потреб, отримує можливості для своїх творчих проявів та самоідентифікацій). Але навряд чи можна заперечувати тут досить очевидні факти: лише соціальність виявляє та виводить у поле споглядання та демонстрування ті якості, що приховані у природному — як у тому, що знаходиться поза людиною, так і в природному в самій людині. Соціальність постає такою сферою реальності, спосіб впорядкування та функціонування якої передбачає особливі спрямування її процесів (доцільність), їх унормування, а також особливий тип однорідності (наприклад, однорідність навчання, технологічних операцій та ін.). Відносно людини соціальний порядок постає справді чимось зовнішнім, інколи навіть ворожим. Соціальна однорідність (наприклад, рівність усіх перед законом) постає для людини, особливо творчих схильностей, явищем із неприпустимим ступенем стереотипності, чимось таким, що знеособлює людину, позбавляє її самобутності та неповторності. Причому досить часто не враховується те, що неповторність може виявити себе лише на тлі та через однорідне, вже не раз повторюване. Фактично соціальність створює для людини той простір, який є простором її саме

людських здійснень. Проте парадоксальність цього простору полягає в тому, що він, створюючи певні “коридори” руху, залишає відкритим питання про те, хто саме та з якими наочно наданими формами виявлення буде рухатись цими створеними “коридорами”.

Означена парадоксальність соціального проявляє себе і в певній парадоксальності цінностей в їх соціальному окресленні: людська самоідентифікація неможлива поза людським діалогом, поза спілкуванням, комунікацією, взаємним обміном “людськістю”, проте цей самий момент передбачає (як було вже продемонстровано) й певне відчуження, протистояння людини і соціальності, людини та іншої людини (в межах соціального відношення). Звідси набувають певного висвітлення відомі факти: рідні люди раптом виявляються конкурентами або й ворогами у сфері соціальних стосунків, а інша людина (будь-яка інша людина, тобто — Інший) раптом постає для мене перешкодою (згадаймо тут вислів Ж.-П. Сартра “пекло — це інші” [9, 111]). І все ж саме в соціальному відношенні цінності стають саме цінностями, оскільки саме в межах соціального виникає та стверджується відношення як таке; у цьому сенсі цінності постають соціальною формою засвоєння того змісту, який набуває або може набутися людського вимірювання. Якщо вже “дотиснути” ситуацію до завершення, треба сказати: оскільки цінності передбачають єдність ідентифікації та відчуження, то в соціальному просторі вони самі також зазнають відчуження в подвійному сенсі:

а) певні людські цінності протистоять одні одним;

б) я як людина не маю відношення ні до яких конкретних цінностей (ніколи з ними не зливаюсь), а вони відповідно не мають прямого відношення до моєї людської сутності. У цьому сенсі реальна жива людина завжди перебуває поза будь-якими цінностями, тобто постає безцінною (як умова цінності, суб’єкт цінності, але не сама цінність чи всі цінності разом узяті).

Література

1. Вальверде К. Философская антропология. — М.: Христианская Россия, 2000. — 412 с.
2. Гартман Н. Систематическая философия в собственном изложении // Фауст и Заратустра. — СПб.: Азбука, 2001. — С. 207–272.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. — Т. 1. — М.: Дом интеллект. книги, 1999. — 336 с.

4. **Кант И.** Критика способности суждения. — М.: Искусство, 1994. — 367 с.
5. **Миллер Дж., Галантер Е., Прибрам К.** Программы и структуры поведения. — М., 2000. — 228 с.
6. **Ницше Ф.** Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей. — М.: REFL-book, 1994.
7. **Патнэм Х.** Разум, истина и история. — М.: Праксис, 2002. — 296 с.
8. **Риккерт Г.** Ценность и действительность // Г. Риккерт. Философия жизни. — К.: Ника-Центр, 1998. — С. 458–467.
9. **Сартр Ж.-П.** Философские пьесы. — М.: Канон, 1996. — 384 с.
10. **Хайдеггер М.** Феноменология и трансцендентальная философия ценности. — К.: Cartel, 1996. — 117 с.
11. **Шелер М.** Формализм в этике и материальная этика ценностей // М. Шелер. Избранные произведения. — М.: Гнозис, 1994. — С. 259–337.
12. **Шюц А.** Избранное: Мир, светящийся смыслом. — М.: РОССПЭН, 2004. — 1056 с.

In the article is analysed ontological ultimate principles of the appearance of value phenomenon. It is argued, that in situation when person do not unite with reality, value is the form of mastering of the world, form of synthesis of reality and certain contents which is connected which person's self-identification.

Надійшла 28 лютого 2006 р.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОПЕРАТОРІВ АЕС ЯК ФАКТОР ГОТОВНОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 117–123

За допомогою методів психологічних, фізіологічних і психофізіологічних досліджень експериментально оцінено готовність до діяльності операторів блокового щита керування Хмельницької АЕС. Обстежено операторів, під час чергування яких виявлені серйозні помилки керування і передаварійні ситуації. Їх показники розглядаються як критеріальні при розробці режимних заходів та визначенні психологічної готовності до виконання діяльності.

З розвитком і ускладненням техніки зростає значення людського фактора на виробництві. Необхідність вивчення цього фактора (тобто фізіологічних, психологічних, психофізіологічних можливостей людини) при розробці та удосконалюванні технологічних процесів, при організації виробництва й експлуатації людино-машинних систем стає очевидною. Від успішності вирішення цього завдання залежать ефективність і надійність створюваної техніки [3]. Зростання ролі людини і масштабів сфери психофізіологічної активності суб'єкта-професіонала в галузі техніки йде від індивідуальної активності до міжособистісних взаємодій і соціальної активності [5; 6].

Аналізуючи загальні компоненти діяльності оператора енергоблоку АЕС, ми намагалися докладніше розглянути концептуальну модель технологічного процесу, за якої оператор має можливість співвіднести різні складові процесу і діяти ефективно. Надійність діяльності оператора в різних ситуаціях забезпечується сформованістю окремих концептуальних моделей діяльності [10].

Уявна модель оперативного персоналу АЕС зазвичай розглядається у такий спосіб: устаткування АЕС — це той інформаційний простір, де в тимчасовому режимі різних експлуатаційних ситуацій розгортається технологічний процес. Уявна модель устаткування АЕС має просторово-тимчасові характеристики уявних процесів. У своїх думках оператор може уявити реактор, турбіну або будь-яке інше устаткування у згорнутому або розгорнутому вигляді [2; 4].

У наш час аварійність з вини операторського персоналу АЕС значно зросла: у деяких виробничих енергетичних об'єднаннях кожна друга аварія викликана неправильними діями персоналу [2]. При традиційному підході до аналізу аварій справжні їх причини нерідко залишаються нез'ясованими, а розроблені протиаварійні заходи — неефективними. Це зумовлено тим, що звичайно докладно аналізуються оперативні ситуації напередодні аварії, неправильні дії оператора, що безпосередньо призвели до аварії або сприяли її розвитку, а також ситуаційні обставини. Сам оператор, який перебував на робочому місці, його психологічні і психофізіологічні характеристики, як правило, не враховуються. Водночас безліч фактів свідчать про можливості розвитку беззвітних психоемоційних реакцій операторів АЕС у процесі діяльності, що нерідко призводить до розвитку помилок керування, передаварійних і аварійних ситуацій. Зокрема, оператори АЕС двічі оцінюють успішність власних дій: з погляду актуальної успішності (як дія реально протікає) і потенційної успішності (як хотілося б, щоб дія протікала). Друга оцінка пов'язана із системоутворюючим фактором — орієнтацією на майбутній результат дії [1].

В останні роки опубліковано небагато праць [1; 2; 7–9], пов'язаних саме з “психофізіологічним фактором” готовності до операторської діяльності на енергетичних підприємствах. Цій проблемі присвячене і наше дослідження.

Для з'ясування специфіки діяльності нами здійснений контент-аналіз посадових інструкцій провідних інженерів-операторів з керування реактором Хмельницької АЕС (ХАЕС), а також складання й аналіз ергономічних контрольних карт.

Були проведені спеціальні дослідження з метою одержання емпіричних даних про процес, засоби та умови діяльності, а також про психофізіологічний стан операторів ХАЕС у реальному масштабі часу:

- 1) дослідження динаміки реактивної тривожності (за Спілбергером-Ханінім);

- 2) дослідження динаміки самопочуття, активності, настрою (за методикою САН);

- 3) дослідження стійкості концентрації уваги операторів упродовж зміни (коректурна проба Бурдона);

- 4) дослідження динаміки фізіологічних і психофізіологічних показників (тривалість кардіоінтервалів, артеріальний тиск, латентні періоди сенсорномоторних реакцій, КЧЗМ, динамометрія).

Були обстежені оператори блокового щита керування (БЩК) ХАЕС у кількості 21 особи (усі чоловіки) у віці від 25 до 45 років, що складає 67 % загальної кількості оперативного персоналу першого блоку. Обстежено працівників усіх трьох змін.

Вибір методів дослідження функціонального стану операторів ґрунтується на показниках валідності й надійності, до того ж мала тривалість цього дослідження (2–5 хвилин) не відволікала оператора від безпосередньої роботи. У виробничих умовах дослідження повторювалися чотири рази впродовж зміни, за винятком коректурної проби, що була апробована тільки на операторах однієї зміни тричі впродовж зміни.

Отримані результати оброблялися з використанням загальноприйнятих методів варіаційної статистики. При цьому були окремо обстежені оператори енергоблоків ХАЕС (10 осіб) у віці від 24 до 49 років, неправильні дії яких, за висновком спецкомісії, стали причиною помилок керування й створення передаварійних ситуацій (експериментальна група). У контрольну групу увійшли оператори у віці від 25 до 45 років, які пройшли планове психофізіологічне обстеження в період професійної підготовки у навчально-тренувальному центрі та успішно працювали машиністами енергоблоків.

Як показує контент-аналіз ергономічних контрольних карт і посадових інструкцій операторів,

блоковий щит керування ХАЕС є місцем максимального інформаційного й психофізіологічного перевантаження, тому що саме тут здійснюється контроль і керування реакторною установкою. Тут зосереджується вся інформація про стан і протікання технологічних процесів у реакторному відділенні, звідси ведеться безпосередній контроль над його діяльністю. На БЩК постійно перебуває зміна у такому складі: начальник зміни блоку (НЗБ); начальник зміни реакторного цеху (НЗРЦ); провідний інженер з керування реактором (ПІКР); провідний інженер з керування турбіною (ПІКТ); старший машиніст турбінного цеху (СМТЦ) і два підмінних оператори.

ПІКР здійснює контроль за роботою реакторної установки (РУ), а також керування нею (коригування, зміна нейтронної потужності, регламентні операції, переключення в технологічних системах і т. ін.). Інструкції написані з позицій ортодоксального біхевіоризму з типовою для нього формулою $S > R$: належне виконання певних обов'язків, а у разі їх невиконання застосовуються штрафні санкції. Інструкції не містять відомостей про вимоги до основних психофізіологічних параметрів стану людини. Практика аналізу ергономічних контрольних карт показує, що робота у високоавтоматизованих системах, пов'язаних з ризиком і великою ціною помилкових дій, потребує введення функціональної експрес-діагностики людини-оператора із фізіологічних, психологічних і психофізіологічних показників. У фізіології праці, психофізіології та ергономії вважається загальновизнаним фактом вплив функціонального стану оператора на ефективність його діяльності.

Аналіз посадових інструкцій операторів засвідчує, що діяльність персоналу АЕС можна визначити як чекання аварійно небезпечних відхилень параметрів устаткування. Саме при їх виникненні і неможливості ліквідації невідповідностей автоматики і повинні діяти оператори. Черговий персонал енергосистеми (черговий інженер станції, черговий щита керування підстанції, начальник зміни) також може належати до операторів.

Максимально можливе ускладнення обстановки в ході експлуатації АЕС — це аварія. Вона як складний психологічний і фізіологічний подразник часто не просто погіршує результати діяльності, а викликає неадекватну поведінку операторів.

Процес засвоєння професійних знань і навичок операторської діяльності супроводжується

формуванням складної, ієрархічно організованої функціональної системи. Цей процес детермінований психофізіологічними та особистісними особливостями операторів у період навчально-тренувальної діяльності (НТД), тому ефективність навчання операторів визначається тим, як враховуються індивідуально-психологічні особливості, і можливістю напрямків корекції професійно важливих психофізіологічних якостей (ПВПЯ) у період профпідготовки, тобто індивідуалізацією навчання.

Посадові інструкції вимагають від операторів ретельного контролю за інформацією, що подається операторам на відеокадрах моніторів і стосується стану активної зони реактора (температури, витрат теплоносія, потужності реакторної установки, параметрів технологічних систем). Чотири основних монітори контролюються оператором постійно, кожної четвертої години оператори переглядають інші відеокадри (усього їх 64). На кожному відеокадрі підлягають аналізу від 20 до 30 параметрів (загалом аналізується 20 тисяч параметрів). Крім цього, є також допоміжні монітори для отримання цифрової інформації, за допомогою яких відстежуються тенденції зміни параметрів.

Період діяльності оперативного персоналу БЩУ АЕС поділено на 15-денні цикли, що складаються з нічних, денних, вечірніх змін і вихідних днів.

Індивідуальні бальні значення динаміки функціонального стану операторів ХАЕС, а також усереднені методами первинної статистичної обробки дані щодо функціонального стану "екіпажу" (септетів) операторів наведені в табл. 1 і 2. З цих даних видно, що усереднені показники самопочуття помірно знижувалися від початку до кінця зміни — відповідно від 6 балів (зміна 1, початок роботи) до 4,5 балів (зміна 2, кінець роботи) за 7-бальною шкалою.

Динаміка змін показників активності вимагує більш складну картину, яку можна інтерпретувати як виражене стійке зниження для зміни 2 (від 5,4 балів на початку роботи до 4,5 балів наприкінці), як слабе зниження для зміни 1 (від 5,3 балів на початку роботи до 4,9 балів наприкінці роботи, причому середньогрупова активність "екіпажу" підтримувалася на стабільному рівні впродовж 4-х годин). Подібна тенденція виявлена і для зміни 3 (розмах коливань активності операторів — від 5,3 до 4,8 балів).

Показники динаміки настрою флюктуйовані найменшою мірою і постійно знижувалися від

початку до кінця роботи зміни однаково для всіх трьох "екіпажів": розмах коливань настрою від 5,4 балів (зміна 3, початок роботи) до 4,6 балів (зміна 2, кінець роботи).

Нами відзначена середньовиражена тенденція наростання реактивної тривожності від початку до кінця роботи зміни, особливо для змін 2 і 3. Розмах усереднених значень тривожності становив від 21 бала у зміні 1 до початку роботи до 31 бала у зміні 2 наприкінці роботи.

Динаміка концентрації уваги за коректурними пробами досліджувалася тільки для однієї зміни операторів у 9 годин (початок роботи), 13 годин (через 4 години діяльності) і в 16 годин (кінець зміни). При цьому фіксувалися показники продуктивності за одну хвилину впродовж п'ятихвилинного обстеження, показники допущених помилок і стійкості концентрації уваги. Можна відзначити, що до початку зміни загальна картина характеризувалася розкидом індивідуальних розбіжностей зі стійкості від 79 знаків до 663. Через чотири години діяльності відзначений мінімум стійкості концентрації уваги (63 знаки) у оператора 5 при максимумі у оператора 3 (636). До кінця зміни максимум стійкості концентрації уваги зафіксований у оператора 7 (1035 знаків) при мінімумі у оператора 4 (69 знаків). Виявлено тенденції збільшення стійкості уваги від початку до кінця зміни (оператори 2, 3, 7), зниження стійкості (оператори 4, 5), стабільної стійкості (оператори 1, 6).

За допомогою методів вторинної статистичної обробки нами розраховані коефіцієнти лінійної і рангової кореляції між реактивною тривожністю і самопочуттям. Установлено, що коефіцієнт Пірсона коливається від 0,87 до 0,70 (у середньому 0,03), що свідчить про низьку кореляцію між показниками. Коефіцієнт Спірмена коливається від 0,2 до 0,16 (у середньому 0,2), підтверджуючи виявлену слабку позитивну кореляцію показників.

Середня тривалість $R-R$ -інтервалів зменшується до кінця роботи, що відповідає частішанню серцевої діяльності на 38 %. Чуттєвими до навантаження виявилися показники м'язової сили (зменшення до кінця зміни на 36 %), витривалості (зменшення на 38 %). Характер зміни психомоторних функцій відбивають показники ЛП ПЗМР (збільшення на 15 %) і ЛП ПСМР (збільшення на 18 %), а психофізичних функцій — показник КЧЗМ (зменшується на 22 % до кінця зміни). Отримані дані свідчать про слабку тенденцію підвищення до кінця роботи значень артеріального тиску (на 7–9 %).

Динаміка показників САН операторів Хмельницької АЕС ($M \pm m$)

Оператори, група	Показники функціонального стану на певний час											
	Самопочуття (бали)				Активність (бали)				Настрій (бали)			
	9 годин	11 годин	13 годин	16 годин	9 годин	11 годин	13 годин	16 годин	9 годин	11 годин	13 годин	16 годин
Зміна 1 E	$4,5 \pm 0,5$	$4,4 \pm 0,3$	$4,3 \pm 0,2$	$4,1 \pm 0,2$	$4,0 \pm 0,3$	$4,0 \pm 0,4$	$4,0 \pm 0,3$	$3,5 \pm 0,5$	$4,0 \pm 0,5$	$3,8 \pm 0,3$	$3,7 \pm 0,5$	$3,5 \pm 0,5$
K	$6,0 \pm 0,7^*$	$6,0 \pm 0,7^*$	$5,9 \pm 0,6^*$	$5,5 \pm 0,9^*$	$5,3 \pm 0,7^*$	$5,4 \pm 0,6^*$	$5,4 \pm 0,6^*$	$5,0 \pm 0,8^*$	$5,3 \pm 0,4^*$	$5,1 \pm 0,5^*$	$5,1 \pm 0,6^*$	$5,0 \pm 0,8^*$
Зміна 2 E	$5,6 \pm 0,9$	$5,3 \pm 0,4$	$5,0 \pm 0,7$	$4,5 \pm 0,3$	$5,4 \pm 0,5$	$5,1 \pm 0,6$	$4,7 \pm 0,6$	$4,6 \pm 0,6$	$5,0 \pm 0,4$	$5,1 \pm 0,5$	$4,8 \pm 0,3$	$4,6 \pm 0,3$
K	$6,3 \pm 0,5^*$	$6,2 \pm 0,3^*$	$6,0 \pm 0,3^*$	$6,5 \pm 0,5^*$	$6,4 \pm 0,2^*$	$6,0 \pm 0,3^*$	$6,5 \pm 0,5^*$	$6,5 \pm 0,5^*$	$6,1 \pm 0,3^*$	$6,1 \pm 0,2^*$	$6,7 \pm 0,3^*$	$6,5 \pm 0,4^*$
Зміна 3 E	$3,8 \pm 0,5$	$3,7 \pm 0,3$	$3,5 \pm 0,5$	$3,4 \pm 0,4$	$3,8 \pm 0,5$	$3,6 \pm 0,5$	$3,5 \pm 0,5$	$3,3 \pm 0,5$	$3,5 \pm 0,5$	$3,4 \pm 0,5$	$3,3 \pm 0,5$	$3,2 \pm 0,5$
K	$5,4 \pm 0,6^*$	$5,2 \pm 0,5^*$	$4,7 \pm 0,3^*$	$4,7 \pm 0,3^*$	$5,3 \pm 0,5^*$	$5,0 \pm 0,5^*$	$5,1 \pm 0,3^*$	$4,9 \pm 0,5^*$	$5,5 \pm 0,4^*$	$5,0 \pm 0,6^*$	$5,0 \pm 0,5^*$	$4,8 \pm 0,4^*$

Примітки: 1. Вірогідність міжгрупових розбіжностей: 0,95 (*); 0,99 (**); 0,999 (***). 2. E — експериментальна група, K — контрольна група.

**Динаміка фізіологічних і психофізіологічних показників операторів зміни 1
Хмельницької АЕС ($M \pm m$)**

Показник, група	Перед початком роботи	Під час роботи			Після роботи
		на початку	усередині	наприкінці	
$R-R$, інтервал, с	E K	$0,8 \pm 0,2$ $1,0 \pm 0,2^*$	$0,7 \pm 0,2$ $0,9 \pm 0,1^*$	$0,6 \pm 0,1$ $0,8 \pm 0,3^*$	$0,5 \pm 0,2$ $0,7 \pm 0,3^*$
$AD_{с'}$, мм рт. ст.	E K	130 ± 5 125 ± 5	130 ± 5 125 ± 5	140 ± 5 130 ± 5	140 ± 5 135 ± 5
$AD_{д'}$, мм рт. ст.	E K	75 ± 5 70 ± 5	75 ± 5 70 ± 5	75 ± 5 70 ± 5	85 ± 5 80 ± 5
Пульсовий тиск, мм рт. ст.	E K	55 ± 5 55 ± 5	55 ± 5 55 ± 5	65 ± 5 60 ± 5	55 ± 5 55 ± 5
М'язова сила, кг	E K	55 ± 5 $65 \pm 5^*$	53 ± 4 $63 \pm 5^*$	48 ± 5 59 ± 3	35 ± 5 $47 \pm 5^*$
Витривалість, с	E K	28 ± 5 $35 \pm 5^*$	25 ± 5 $34 \pm 5^*$	23 ± 3 $33 \pm 5^*$	18 ± 5 $27 \pm 5^*$
ЛП ПЗМР, мс	E K	205 ± 5 $180 \pm 5^{**}$	213 ± 7 $185 \pm 5^{**}$	220 ± 9 $190 \pm 5^{**}$	245 ± 8 $200 \pm 5^{**}$
ЛП ПСМР, мс	E K	180 ± 9 $160 \pm 5^{**}$	192 ± 5 $165 \pm 5^{**}$	205 ± 5 $170 \pm 5^{**}$	208 ± 5 $180 \pm 5^{**}$
КЧЗМ, Гц	E K	45 ± 5 $55 \pm 5^{**}$	42 ± 5 $53 \pm 5^{**}$	40 ± 5 $51 \pm 5^{**}$	35 ± 5 $50 \pm 5^{**}$

Примітка. ЛП ПЗМР, ЛП ПСМР — латентні періоди простих зорово- і слухомоторних реакцій відповідно; КЧЗМ — критична частота злиття світлових мерехтіннь.

Встановлено, що з усієї сукупності (31 особа) обстежених працівників 10 операторів припускалися серйозних помилок керування, що призводили до створення передаварійних ситуацій, інші — склали контрольну групу.

Досліджуючи їхні психологічні, фізіологічні й психофізіологічні характеристики, а також успішність освоєння і реалізації операторської діяльності, ми одержали дані, що свідчать про різну професійну придатність операторів експериментальної і контрольної груп (див. табл. 1, 2). Найбільше вони виражені показниками, що відбивають рівень розвитку концентрації уваги, психофізичних і психомоторних характеристик ($P > 0,99$). Меншою мірою, хоча й з високою ймовірністю, виражені розбіжності в показниках методики САН, реактивної тривожності, динамометрії і гемодинаміки ($P > 0,95$).

Загалом, характеризуючи динаміку показників функціонального стану “екіпажів” (септетів) операторів Хмельницької АЕС, можна виокремити наступні експериментально виявлені тенденції.

1. Середньогрупові показники самопочуття, активності, настрою, що проявилися в динаміці змінної діяльності, характеризуються середньовисокими значеннями і мають помірно виражену

тенденцію до зниження від початку до кінця роботи зміни. При цьому встановлений факт стабілізації показників активності впродовж 4-х годин безперервної діяльності операторів, зафіксованих у двох змінах із трьох.

2. Показники реактивної тривожності мають середньовиражену тенденцію зростання від початку до кінця роботи зміни.

3. Динаміка показників концентрації уваги виявила неоднорідну картину протилежних тенденцій. Оператори з найвищою стійкістю концентрації уваги на початку зміни через 4 години безперервної діяльності знизили її до рівня, характерного для операторів з мінімумом стійкості концентрації уваги на початку зміни. Останні, у свою чергу, нарощували абсолютні значення стійкості концентрації уваги. Очевидно, цей факт відбиває особливості розподілу-узгодження функцій керування операторського колективу.

4. Динаміка фізіологічних і психофізіологічних показників виявила характерну для операторів АСУ картину помірного стомлення.

5. Порівняльний аналіз фізіологічних, психологічних і психофізіологічних характеристик операторів експериментальної і контрольної груп свідчить про те, що “винуватцям” передаварійних

ситуацій властиві низькі показники самопочуття, активності, настрою, що поєднуються з тривогою за стан свого здоров'я, з ускладненнями в колективному виконанні роботи і соціальних контактів, а також з прагненням уникати ситуацій, що потребують прийняття відповідальних рішень і психофізіологічного напруження.

6. За результатами експериментального дослідження, а також аналізу успішності освоєння і реалізації операторської діяльності операторів можна умовно поділити на чотири групи професійної придатності (ГПП). До 1-ї ГПП (абсолютно придатні) увійшли практично здорові оператори з високим і дуже високим рівнем психологічних, фізіологічних і психофізіологічних характеристик, континуум значень яких становить 90–100 перцентилів. Формування навичок операторської діяльності в цій групі відбувається з випередженням планових термінів. Середньогруповий бал успішності освоєння теоретичної і спеціальної тренажерної підготовки (робота з дисплейними відеокадрами) складає 4,5 бали (за п'ятибальною оцінною шкалою). Операторська діяльність характеризується високою надійністю та ефективністю. Серед “винуватців” передаварійних ситуацій зафіксовані одиничні випадки представників 1-ї ГПП.

До 2-ї ГПП (професійно придатні) увійшли оператори із середнім і середньовисоким рівнем розвитку професійно важливих психофізіологічних якостей (ПВПЯ). Статистичний континуум значень цих показників (25–90 перцентилів) забезпечує у стаціонарному режимі необхідну надійність керування, хоча в перехідних режимах можливі помилки керування, що не призводять до серйозних порушень технологічного режиму. Такі оператори — практично здорові люди, вони здатні вчасно виявляти і виправляти помилки, а також освоювати програму професійної підготовки в запланований термін. Середньогруповий бал успішності профпідготовки складає 3,7. Серед операторів експериментальної групи в цій ГПП виявлено 2 особи, з вини яких створилися перед аварійні ситуації, а більшість склали контрольну групу.

До 3-ї ГПП (умовно придатні) увійшли оператори із середнім рівнем розвитку ПВПЯ (10–25 перцентилів), зниженою ергономічністю керування енергоблоком у стаціонарному режимі, а в перехідних режимах встановлено різке зростання ймовірності помилок керування, зниження ймовірності їхнього своєчасного виявлення, перевищення планових термінів освоєння опера-

торської діяльності. У таких операторів є потреба в індивідуалізації профпідготовки. Середньогруповий бал успішності освоєння професії становить 3,5. Це були практично здорові люди, хоча вони більше схильні до захворювань з тимчасовою втратою працездатності, що, очевидно, зумовлено неповною відповідністю їхніх ПВПЯ вимогам професії. Серед операторів цієї групи професійної придатності одну третину склали “винуватці” передаварійних ситуацій.

До 4-ї ГПП (професійно непридатні) увійшли оператори з низьким рівнем розвитку ПВПЯ (менше 10 перцентилів), з низьким рівнем надійності операторської діяльності, часто з низьким рівнем освоєння програми профпідготовки. Середній бал успішності освоєння операторської діяльності становить 2,5. Операторам цієї ГПП властиві підвищена захворюваність і травматизм. Серед них 50 % були “винуватцями” передаварійних ситуацій.

Таким чином, при розв'язанні кадрових проблем на атомних електростанціях, де функціонує складна високоавтоматизована система керування, доцільно техніко-технологічні фактори пов'язувати з психофізіологічними особливостями оперативного персоналу.

Комплекс методів дослідження функціонального стану операторів ХАЕС можна використовувати для оптимізації професійного добору і підготовки фахівців-операторів, що може дати соціально-економічний ефект від зниження аварійності і витрат на профпідготовку. Складовими цього ефекту будуть підвищення ефективності та якості операторської діяльності, продуктивності і надійності виконання виробничих завдань, збільшення періоду професійного довголіття, зниження травматизму і професійно обумовленої захворюваності оперативного персоналу атомних електростанцій.

Водночас тут можна говорити про можливість підвищення ефективності всієї людино-машинної системи, маючи на увазі насамперед показники керування, засвоєння, обслуговування, мешкання й використання, тобто складові ергономічності.

Література

1. Анохин О. К. Установка и целеобразование в деятельности операторов АЭС // Психологические исследования операторской деятельности. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. — С. 125.

2. **Анохин О. К., Третьяков В. П.** Психология безопасности эксплуатации АЭС. — Обнинск: Энергоатомиздат, 1993. — С. 44.
3. **Бодров В. А., Орлов В. Я.** Психология и надежность: человек в системах управления техникой. — М.: Ин-т психологии РАН, 1998. — С. 59.
4. **Герасимов А. В.** Методологические и методические аспекты учебно-тренировочной деятельности операторов энергосистем // Электрические станции. — 1996. — № 2. — С. 25–38.
5. **Голиков Ю. Я.** Теоретические основания проблем взаимодействия человека и техники // Психол. журн. — 2000. — Т. 21, № 5. — С. 5–15.
6. **Голиков Ю. Я., Костин А. Н.** Психология автоматизации управления техникой. — М.: Ин-т психологии РАН, 1997. — 280 с.
7. **Шевяков А. В.** Психологическая регуляция деятельности операторов атомных электростанций // Наука і освіта. — 1999. — № 1–2. — С. 129–131.
8. **Шевяков А. В.** Психофизиологическое обеспечение надежности деятельности операторов атомных электростанций // Вестн. Днепропетр. ун-та. Педагогика и психология. — 2002. — Вып. 8. — С. 88–95.
9. **Mushinsky P.** Psychology Applied to Work. An Introduction to Industrial and Organizational Psychology. — N-Y.: Brook / Cole Publishing Company, 1997. — P. 538–539.
10. **Welford A.** On humans of automation mental work conceptual model, satisfaction and training // Industrial and business psychology (Copenhagen). — 1961. — Vol. 15. — P. 75–89.

The paper gives research results of analysis and synthesis of nuclear power stations (NPS) operators' during their work. Psychophysiological problems of their activities as for a huge object and psychophysiological characteristics of functional state dynamics are investigated from systemic approach. Psychophysiological factor of accident rate are revealed.

Надійшла 2 березня 2006 р.

Л. Г. КУДРИК

Львівський інститут МАУП

Ю. Р. СУРМЯК

Прикарпатський інститут ім. М. Грушевського МАУП, м. Львів

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'Я

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 124–127

Розглядаються проблеми виявлення психологічних причин хвороб і запобігання фізичним недугам через підвищення морально-духовного потенціалу людини.

Смертні набувають відчуття здоров'я тільки у міру того, як вони втрачають почуття гріха і хвороби.

Мері Бекер Едді

Про духовні причини виникнення хвороб ми не знаємо достеменно і до нашого часу, хоча ці знання закладені ще в Біблії. Христос сказав хворому, якого зцілив: “Ось видужав ти. Не гріши ж уже більше, щоб не сталося тобі чого гіршого!” (Ів., 5:14).

І традиційна, і народна медицина працюють над хворим тілом, лікують наслідки, а причини вбачають тільки на біологічному, хімічному та енергетичному рівнях. Вони займаються тілом, не вивчаючи людської душі. Але ще давньогрецький філософ-ідеаліст Платон писав: “Не можна лікувати частину без цілого, тіло без душі”. А його вчитель Сократ стверджував: “Величезна помилка — існування лікарів тіла і лікарів душі, саме тому від них вислизає багато хвороб”. Тобто необхідно вивчати і лікувати людину в єдності її тіла, душі і духу.

Сьогодні все більше і більше лікарів і цілителів приходять до розуміння причин виникнення хвороб не на клітинному матеріальному, а на духовному рівні.

Життя — явище космічне. Всі світові вчення говорять про єдність Космосу і людини, про те, що все взаємозалежне, взаємопроникне і взаємодоповнюване. Фізики вже прийшли до розуміння багатьох енергетичних зв'язків, а в духовному плані про це завжди розповідали релігії. У міру еволюції людина приходить до усвідомлення своєї індивідуальності і своєї єдності зі світобудовою, формується космічна свідомість. Людина

відчуває себе сильною, тому що, ототожнюючи себе з Цілим, прилучається до могутності Цілого. І навпаки, замикаючись у своїй обмеженості, людина почуває себе нікчемною перед величчю Цілого. Ми все більше починаємо усвідомлювати, що всі хвороби людини — це відплата за її обмеженість та егоїзм, думки, слова, вчинки, почуття і бажання.

Засновник так званої кармічної медицини Астрогор вважав, що доцільно було б на дверях кожної лікарні повісити плакат: “Пристановище для грішників і митарів, для тих, хто втратив любов і радість. Полежи. Подумай”. На його думку, хвороба — це маленький вирок особистості за неправильний спосіб життя, епідемія — вирок суспільству, а стихійні лиха, тяжкі часи і війни — вирок усьому людству [1, 24]. Так само трактує хворобу як поразку, катастрофу академік Г. П. Грабовий, який пропонує оригінальний метод зцілення від будь-якої хвороби за допомогою технологій свідомості (див. [3]).

Те, через що людина втрачає сили і здоров'я, у релігії називається порочністю і гріховністю. Накопичення гріхів відбувається тому, що люди не хочуть знати про свою сутність: “Є тіло звичайне, а є тіло духовне” (1 Кор., 15:44). На людину повинні діяти совість і сором за свою хворобу, щоб вона змінила свій спосіб життя, думок, почуттів і вчинків — відповідно до вимог християнської моралі. Духовне очищення виводить із тіла скверну хвороби, а істинне, нелицемірне звернення до

релігії пришивидшує процес одужання. У чистому, здоровому дусі здорове тіло! (Хоча є і священні хвороби, якими страждають чисті духом, але це окрема тема.)

У душі, напевно, кожна людина вважає себе хорошою і навіть кращою від інших. Але якщо ми захворіли, то це передусім ознака того, що ми щось робимо не так. Розуміння цього може просвітлити свідомість, і тоді здоров'я повернеться. На жаль, еволюційний духовний розвиток людства ще не відбувся. Людство стало розумніше, інтелектуальніше, але не мудріше; релігійніше, але не духовніше.

Людина, згідно з християнською антропологією, складається з трьох частин — тіла, душі і духу. Християнство трактує душу людини як деяку тонкоматеріальну, створену Богом субстанцію, яка повинна зріднитися з Богом-Духом, стати духовною якістю. Таким чином, тіло людини — всього лише інструмент для удосконалення душі: "... сіється в тління — в нетління встає..." (1 Кор., 15:42).

Тіло, отже, — орган душі. Тільки маючи тіло, душа може у цьому світі вдосконалюватися, еволюціонувати, набувати досвіду, набирати силу світла, любові і мудрості. Тому часто смерть є біль і жаль про упущені можливості. Життя є школою знань і досвіду, де людина має можливість зростати духовно. Якщо людина слабка на рівні свідомості, тоді знання і досвід здобуваються через страждання, хвороби, війни та інші неприємності.

Значення душі першочергове для здоров'я, життя і діяльності людини. Оскільки на Землі все змінюється, розвивається, то і душа повинна змінитися, еволюціонувати, стати іншою, а для цього їй потрібне тіло, яке в Біблії назване храмом для душі. Про необхідність удосконалення душі говорив ще Платон: "Поки душа зіпсована — нерозумна, несправедлива, нечестива, — треба утримувати її від бажань і не дозволяти їй нічого, крім того, що робить її кращою".

Багато наших хвороб виникають від психологічних настроїв і таємних думок, яких ми ніколи не вимовляємо вголос. Виявляється, можна читати ці настрої і думки за хворобами людини (див. [4, 10–50]). Люди створили і вигадали собі безліч пороків, а за це їх гнітять хвороби, трясуть лихоманки, підстерігають "нещасні випадки", але, незважаючи на це, причини проблем залишаються до кінця не розгаданими. Їх необхідно шукати у свідомості людини, у відсутності або припиненні духовного розвитку.

Духовний розвиток людини йде за трьома основними напрямками: етичним, інтелектуальним і психоенергетичним. Етичний напрямок є найважливішим. Просування за кожним із зазначених напрямків сприяє засвоєнню двох інших [2, 262–263].

Отже, стрижнем духовного розвитку є етика. Навколо цього стрижня формується, зростає все інше, що становить сутність людини, яка духовно розвивається: знання, навички, психоенергетичні здібності та інші якості. Успіх залежить від того, наскільки надійний цей стрижень. Саме завдяки етичному просуванню ми рухаємося до Бога. А Бог дає нам можливості духовно наблизитися до Нього у міру того, як ми морально вдосконалюємося.

Основою етики є любов: в аспекті співстраждання, здатності прощати, терпимості, ніжності, готовності до самопожертви... Любов невичерпна, ніколи не зазнає поразки, і чим більше любові людина готова віддати, тим більше благодаті, енергії і здоров'я вона отримує.

Усім буттям навколо нас керують енергоінформаційні процеси, які є первинними щодо процесів, що відбуваються у фізичному тілі. Завдання людини — пізнати ці процеси і навчитися керувати ними.

Існування будь-якого матеріального об'єкта, у тому числі фізичного тіла людини, можливе доти, доки воно має певний енергетичний потенціал. У процесі фізичного життя відбувається постійне розсіювання енергії, яке збіднює загальний енергетичний потенціал об'єкта, внаслідок чого біологічні тіла хворіють і помирають. Щоб змінити ситуацію, необхідно не бездумно витрачати, а постійно підтримувати і збільшувати свій енергетичний потенціал, навчитися управляти своїм організмом.

Шлях самовдосконалення і гармонізації особистості триває все життя і вимагає доброї психологічної, духовної та інтелектуальної підготовки.

Людина, яка замкнена у своїх стереотипах і не хоче їх змінювати, навіть не здогадується, що саме від цього у неї виникають проблеми зі здоров'ям. Хвороби духу призводять до порушень у фізичному тілі, які часто не піддаються лікуванню, набувають хронічних форм і вимагають хірургічного втручання.

Якщо немає гармонії на тонких планах, то передусім страждає фізичне тіло. Всі три грані людського єства — тіло, душа і дух — повинні шукати гармонію. Грань душі знаходить гармонію

в душевності, грань духу — в духовності, а грань тіла — у фізичній міцності. Біда людини полягає в тому, що вона найчастіше живе однією гранню і несвідомо відшліфовує один бік тріади. При цьому вона завжди буде страждати, мучитися і хворіти.

Розглянемо докладніше душевність і духовність та різницю між ними (за інтерпретацією Астрогора [1]). Душевність — це щире почуттєве ставлення до когось або чогось без участі розуму; це те емоційне начало, що в українській філософській традиції отримало назву “серце” (Г. Сковорода, П. Юркевич та ін.). Душевність базується на співчутті, співстражданні і любові; у ній тепло і світло; вона робить людину відкритою, доступною, але вразливою для грубості; володіє високою терпимістю до подій, явищ і людей. Якщо душа не розвиває цих якостей, то вона поступово стає “мертвою душею” (М. Гоголь), серце черствіє і каменіє. Як відомо, “Бог є любов”, а любов — це душа. Віддавати свою любов іншим, діяти морально на підставі вимог совісті — це і є душевність. Саме душа, не позбавлена душевності, відповідає за людський образ у людині.

Дух — це сила. Якщо грань душі пластична і поступлива, то грань духу вперта і конкретна, практична і раціональна. Сила духу найчастіше проявляється у чомусь одному: фізична сила, сила слова, розуму, таланту тощо. Володіння якоюсь силою дає людині впевненість і опору. За цією силою про неї судять, визнаючи, що у людини є іскра духу, яскрава грань прояву її індивідуальності. Отже, індивідуальність народжується силою духу, а її якості визначаються душею.

Знання, досвід і талант, відірвані від душевності, формують у людини грубу форму духу, який ставить перед собою певні цілі і, концентруючись, досягає їх, при цьому змітає все на своєму шляху і відкидає будь-яке зацікавлення життям інших людей. Розростаються Его і самість.

Духовність — це властивість духу, наповненого душевністю. Істинна духовність можлива тільки за умови душевності. Це спільна робота душі і духу. При духовності моральні та інтелектуальні інтереси людини переважають над матеріальними. Духовність — це не просто розум, а свідомість і мудрість, це дотримання Законів Буття, свідоме недіяння зла. Духовність — це сильна, промениста і тепла душа. Дух красивий своєю душею, душа сильна своїм духом. Духовність світить мудрістю і гріє любов'ю. Саме цими якостями наділені святі.

Нелегко розвинути грані душі і духу і, поєднавши їх, створити гармонію. Але, напевно, заради цього людина і народжується на Землі.

Тіло — це сцена для гри душі і духу. Хвороба — завжди неузгодженість душі і духу. Вони включають механізми дисгармонії, які призводять до численних порушень в організмі. Не об'єднавши зусиль душі і духу для відновлення втраченої гармонії, людина, зрештою, отримає зрив генетичного коду. Здоровий образ життя — це образ гармонії душі, духу і тіла, образ животворящий, духовний, непорушний.

Виховувати душу і дух необхідно з раннього дитинства. Але дуже часто у школі, вищому закладі освіти знання у дітей формуються без душевної основи, тобто навчальні заклади готують “душевних калік”. А якщо знання учнів при цьому сильні, то отримуємо “духовних калік”. Небагато вчителів здатні гармонійно розвивати особистість учня, будучи при цьому прикладом для нього, транслятором своєї особистості, свого життєвого досвіду, мудрості, стилю життя і мислення. Тільки при комплексному духовному підході можна виховати здорове покоління.

При цьому важливо знати, що немає невиліковних хвороб: є люди, які не хочуть еволюціонувати, не бажають нічого змінювати у своєму житті, у своїй свідомості, думках і почуттях. При духовному підході невиліковних хвороб не існує, більше того, за умови духовності хвороби просто не виникнуть.

Усі людські хвороби починаються у площині душі і духу. Душа потрапляє в обман почуттів, а дух — в ілюзію цілей. А наше тіло розбивається від хибних почуттів та орієнтирів, які несуть у собі моральний удар, який перетворюється у недуги.

Християнське вчення пропонує зберігати здоров'я шляхом моральності буття. Від людини вимагається уміння прощати, а отже, бруд чужих думок і почуттів не прилипне до неї; відпущення гріхів, а отже, ті думки і почуття, які терзають нас, будуть прощені і витягнуті куполами священних храмів... Християнські Заповіді допомагають очистити душу й укріплювати дух.

Хвороба — при адекватному її сприйнятті — завжди змушує людину подумати про її причини. Вона ставить питання праведності життя, думок і почуттів; допомагає зрозуміти, що нема ще в людині гармонії; спонукає до самопізнання і самовдосконалення, до пізнання Бога та Його законів.

Біблія вчить, що Слово божественної істини є “для тіла усього його лікування” (Пр., 4:22), і пропонує надійний шлях до здоров’я — послух Богові: “І сказав Він: «Коли дійсно ти будеш слухати голосу Господа, Бога твого, і будеш робити слухне в очах Його, і будеш слухатися заповідей Його, і будеш виконувати всі постанови Його, то всю хворобу, яку Я поклав був на Єгипет, не покладу на тебе, бо Я — Господь, Лікар твій!» (2М., 15:26); “І будеш служити ти Господові, Богові своєму, і Він поблагословить твій хліб та воду твою, і з-посеред тебе усуне хворобу” (2М., 23:25).

Література

1. **Астрогор.** Душа и карма. Формула души и генетика духа (Кармическая медицина). — Кн. 3. — М.: СКРИН, 1998. — 192 с.
2. **Кандыба В. М.** Мировой опыт духовного саморазвития. Энциклопедия духовной самореализации. — СПб.: Лань, 2003. — 448 с.
3. **Феномен** Григория Грабового (Целители России). — М., 2002. — 381 с.
4. **Хей Луиза Л.** Исцели себя сам. Психологические причины болезней и метафизические пути их преодоления. — Кн. 1–3. — Луганск, 1996. — 236 с.

The author shows close interactions between man's spiritual and physical health, the importance of morality and spirituality in the formation of human being's healthy way of living.

Надійшла 27 лютого 2006 р.

ДО ПИТАННЯ ПРОФІЛАКТИКИ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 128–133

Розглядається самогубство як аномальне явище людської поведінки. Самогубство у різні історичні часи та епохи. Види самогубств за Дюркгеймом: альтруїстичні, аномічні, егоїстичні самогубства. Прийоми розпізнавання суїцидальних настроїв та заходи щодо їх попередження. Особливості проведення профілактичної роботи з особами, схильними до суїцидів.

Відомо, що щоденно в Україні скінчають життя самогубством більше 40 осіб. Таку страшну статистику було оприлюднено на міжнародній конференції, організованій Києво-Могилянською академією і Британським фондом Know-Now, на якій розглядалися причини самогубств серед молодих людей. Нині Україна вийшла в “лідери” серед європейських держав за рівнем суїциду. Кількість суїцидів у країні в 2,5 рази перевищує кількість вбивств.

У світі кожную хвилину від самогубства гинуть особи різного віку, статі, професійного та культурного рівня. Щорічна кількість завершених самогубств в Україні складає 38 осіб на 100 тисяч населення. Це один із найвищих показників у світі. Прийнято вважати, що у випадках, коли у державі співвідношення суїцидентів на 100 тисяч населення сягає 20, то проблема набуває статусу національного лиха і потребує негайного реагування всіх гілок влади, що відповідають за соціальну політику держави [7, 121].

Самогубство — аномальне явище людської поведінки, що суперечить інстинкту самозбереження. Парадоксальність існування людини полягає в тому, що вона цінує життя дорого, а втрачає його безглуздо.

У глибокій давнині випадки самогубств сприймалися оточуючими як приватна справа кожної людини, а іноді і як акт особистої мужності та героїзму. В Античному світі людина, що віддала перевагу смерті над рабством, ганьбою, безглуздими стражданнями або безпорадною старістю, не зазнавала осуду. У Древніх Афінах навіть були

громадські сховища отрути, які видавалися бажаним покінчити із собою, якщо причини самогубства Сенат визнавав досить вагомими. Але “несанкціоноване” самогубство засуджувалося як негідна форма ухилення від виконання громадського обов’язку. У Древньому Римі самогубства були поширеними явищами, а іноді навіть заохочувалися владою, замінюючи смертну кару (наприклад, філософа Сенеки). Водночас “самовільне” самогубство засуджувалося, а тіла людей, що його вчинили, зазнавали глуму, не ховалися, а їхнє майно конфісковувалося.

Влада перших полісів (міст-держав) прагнула взяти приватне життя своїх громадян під контроль, не дозволяючи їм вільно розпоряджатися не тільки власним життям, а й власною смертю. У цьому плані зусилля світської і релігійної влади збігалися. Такі світові релігії, як християнство та іслам, розглядають самогубство як тяжкий гріх, протиставлення людської гордині Богоу.

У V ст. Арльський собор визначив самогубство як вияв диявольської злоби, злочин перед Богом і людством, а з VI ст. воно тягнуло за собою кару як з боку церкви, так і держави [6, 7–9].

Проте в кінці XVIII ст. кримінальне переслідування за обставинами таких проявів було припинено в більшості країн світу, але й до нашого часу ще зберігається кримінальна відповідальність за доведення до самогубства або за сприяння йому.

Що стосується релігійного і морального засудження самогубств, то воно зберігається і в наш час, хоч у міру визнання верховенства особистості ставлення до самогубств стає терпимішим.

У ХХ ст. отримало визнання не тільки право людини на гідне життя, а й на гідну смерть; розпочали діяти хосписи (притулки для вмираючих людей); активно дискутується можливість і допустимість евтаназії (безболісного умертвіння безнадійно хворих людей на їх прохання), а в деяких випадках вона здійснюється на практиці, викликаючи часом великий суспільний резонанс. Водночас настирливо розробляються науково обґрунтовані заходи, спрямовані на мінімізацію рівня самогубств.

Самогубство — це умисне позбавлення себе життя або відмова від заходів щодо його збереження, що ґрунтується на одній або безлічі різновидних причин. Серед них можна виокремити чинники, пов'язані зі спадковістю, індивідуально-психологічними якостями, впливами середовища, соціально-економічними особливостями.

Встановлено, що самогубство є хворобливою діяльністю головного мозку. Фізіологічні, клінічні, психологічні дослідження дають вичерпний доказ зв'язку між функціями мозку та суїцидальною поведінкою, яку можна визначити як результат міміко-фізіологічних змін у корі головного мозку людини, що підштовхують її до аутодеструктивних дій [2].

Суїцидальна поведінка пов'язана із специфічним руйнуванням кори головного мозку, що відповідає за сприйняття. У суїцидентів порушується гностична функція, яка відповідає за оцінку сенсорної інформації за досвідом минулого. Це призводить до фізіологічних змін в активності мозку. Наприклад, характерні реакції вегетативної нервової системи при вольовому зусиллі практично відсутні. Це викликає порушення діяльності мислення, оскільки головний мозок недостатньо збагачується киснем. Існуючий процес можна охарактеризувати як паталогічний, але без наочних аномальних змін, пов'язаних із суїцидальною поведінкою, що викликає труднощі у поясненні самої структури суїциду.

Е. Дюркгейм у своєму класичному дослідженні самогубств [3] дає їх наступну класифікацію:

1. Альтруїстичні самогубства, що вчиняються “у благо”, в інтересах якихось людей або ідей. До подібних самогубств належать:

- а) самогубства осіб похилого віку, важко хворих. Були поширені серед вікінгів, фракійців, інших войовничих племен, для яких смерть у ліжку вважалася жалюгідною, ганебною;
- б) самогубства у зв'язку зі смертю коханої людини. Були поширені в Античному світі, у

Древній Скіфії та Китаї, в епоху Відродження;

в) масові самогубства осіб з оточення померлих царів, вождів (Древній Єгипет, Індія, Скіфія);

г) самогубства за релігійними та іншими переконаннями. На Сході добровільне позбавлення себе життя під час релігійних церемоній оцінювалося як доцільна дія, що дозволяє успішно перейти на наступне “коло життя”, а в середньовічній Японії характері було останнім доказом доблесті самурая;

д) серійні наслідувальні самогубства.

2. Аномічне самогубство як реакція на життєву кризу (економічну, політичну, сімейну, міжособистісну, внутрішньоособистісну тощо), загрозову для благополуччя людини або задоволення значущих потреб. Цей вид самогубства характерний для переламних моментів у житті суспільства та особистості.

3. Егоїстичне самогубство. Характерне для осіб, які не мають сили жити далі, перебувають у стані меланхолії, депресії, відчувають жалість до себе, прагнуть за допомогою смерті позбавити себе від “гіршої долі”.

На думку відомого філософа і письменника Н. Бердяєва, “...самогубство — це страх перед життям” [1].

Шляхом саморуйнування людина прагне викликати співчуття до себе і засудити тих, хто відповідальний за його занижену самооцінку, за почуття власної неповноцінності [7, 136].

Соціологи розглядають самогубство як “барометр” соціального напруження.

Літературні дані свідчать про наступне [4]:

1) жінки в 3–6 разів частіше здійснюють суїцидальні спроби, ніж чоловіки (хоча завершених самогубств серед чоловіків більше, оскільки вони вибирають більш жорстокі та “надійні” засоби самогубства);

2) 70 % випадків самогубства вчиняють психічно здорові люди;

3) 40 % випадків самогубства відбувається внаслідок сімейних конфліктів та незгод;

4) 70–80 % людей-суїцидентів попереджають про свій намір;

5) суїцидальних проявів більше серед самотніх людей на 40 %;

6) розлучені на 30 % частіше вчиняють самогубство, ніж особи, що перебувають у шлюбі;

7) ймовірність виникнення суїцидальної поведінки зростає:

- у вечірній, нічний та ранковий періоди (коли люди залишаються наодинці зі своїми думками та переживаннями);
- у період “вершин вікової суїцидальності” (між 17–30 роками), дуже високий ризик між 20–24 роками, між 40–50 та після 60 років;
- в умовах важкого морально-психологічного клімату в колективах;

8) більше всього випадків самогубства зареєстровано навесні. Різка невідповідність весняного радісного світу та розчарованого стану душі провокує самогубство. Дуже “жорстоким” є квітень, коли рівень суїцидів вищий приблизно на 120 %, ніж у середньому за рік.

З психологічної точки зору суїцидальна поведінка може бути охарактеризована як різновид реакцій поведінки людини в екстремальних умовах, властивих не тільки хворим, а й цілком здоровим, а також людям з граничними розладами психіки [6, 18].

Проблема профілактики суїцидальних явищ є для суспільства загальною. Якщо кожна людина буде мати достатньо знань про суїцид, то вона зможе врятувати життя.

Необхідно пам’ятати, що не існує будь-якої однієї причини, внаслідок якої людина позбавляє себе життя. У кожної людини своя причина самогубства, тобто немає якогось єдиного причинного фактора суїциду [5].

Як і природну смерть, самогубство не можна ігнорувати. Практика свідчить, що можна запобігти фактору суїциду за допомогою будь-кого з нас.

Наведемо прийоми розпізнавання суїцидальних настроїв і заходи щодо попередження самогубства:

1. Знання принципів і прагнення володіти інформацією про суїцид може врятувати чиєсь життя. Ознаки високої реалізації суїцидальних тенденцій:

- відкриті розмови про можливість суїцидальних дій;
- активна попередня підготовка, цілеспрямований пошук засобів для суїциду (збирання таблеток, зберігання отруйних речовин та рідини);
- фіксація уваги на якихось прикладах самогубств (часті розмови про самогубства взагалі);
- символічне прощання людини з найближчим оточенням (роздача особистих речей, фотоальбома тощо);

- зміни у стереотипі поведінки: замкнутість, зниження рухової активності енергійних осіб і підвищена схвильована поведінка мовчазних;
- звуження кола контактів, прагнення до усамотнення;
- фіксація уваги на різних соціально-психологічних негативних факторах;
- ставлення особи до самогубств (зведення самогубства у героїчний вчинок);
- завзята внутрішня боротьба ідей: самовизначення вини, безвихідності, нікчемності, аутоагресивний засіб реагування у складних ситуаціях.

2. Прийняття суїцидента як особистості. Необхідно припустити можливість, що людина справді є суїцидентом. Не можна бути цілком упевненим, що така людина не здатна на самогубство. Не треба зарано заспокоюватись, коли оточуючі вас люди наполягатимуть на тому, що ви перебільшили ситуацію, оскільки ви будете відчувати провини, якщо хтось загине внаслідок вашого невтручання.

3. Встановивши довірливі взаєностосунки, ви зробите важливий крок, якщо серйозно сприйматимете можливість здійснення суїцидного акту людиною. В подальшому розвиток ситуації дуже багато залежатиме від якості ваших взаєностосунків. За висловлюванням Н. Бердяєва: “Самогубець закритий у своєму “я”, в одній темній точці свого “я”, з якої не може вирватися, якщо ж він вирветься, то вважайте, що він врятований” [1].

4. Необхідно уважно вислуховувати розповідь людини з ознаками суїцидної поведінки. Суїциденти звичайно страждають від сильного почуття відчуження. Внаслідок цього вони не здатні сприймати ваші поради. Значно більше вони потребують обговорення своїх проблем, тої ситуації, про яку говорять: “У мене немає нічого такого, заради чого варто було б жити”. Якщо людина страждає від депресії, то вона прагне більше говорити сама, ніж слухати вас.

Суїцидальна поведінка, як правило, супроводжується глибокою депресією. Наведемо ознаки депресії, які зазвичай передують виникненню суїцидальної поведінки:

- зниження уваги або спроможності до ясного мислення, нерішучість;
- втрата інтересу або почуття задоволення в ситуаціях, які раніше викликали позитивні емоції;
- млявість, хронічна втома, уповільнені рухи та мова;

- зниження ефективності або продуктивності в роботі, навчанні, побуті;
- почуття неповноцінності, даремності, втрати самоповаги;
- зміна звичайного режиму сну, виникнення безсоння або підвищеної сонливості;
- песимістичне ставлення до майбутнього, негативне сприймання минулого;
- неадекватна реакція на похвали або нагороди;
- почуття гіркої печалі, плач;
- зміна апетиту з наступним збільшенням або втратою ваги;
- повернення до думок про смерть або самогубство.

5. Не рекомендується сперечатись з потенційним суїцидентом. Ні в якому разі не проявляйте агресію, якщо ви присутні при розмові про самогубство. Вступаючи у дискусію з пригніченою людиною, ви можете не тільки програти суперечку, а й підштовхнути людину до небажаних дій.

6. Спілкуючись з пригніченою людиною, підтримуйте розмову, задавайте запитання. Не рекомендується задавати неконкретні запитання, краще запитати прямо: “Ти думаєш про самогубство?” Ваша згода вислухати людину та обговорити її проблеми буде для неї великим полегшенням, оскільки вона боїться, що ви її засудите і не зрозумієте.

Суїциденти не сприймають поради типу: “Нічого, у всіх є подібні проблеми!” Така відповідь змушує їх відчувати себе ще більш непотрібними. З такими людьми треба провести бесіду, сповнену бажанням допомогти, що значно зменшить ризик суїциду.

Основні правила поведінки із суїцидентом:

- будьте впевнені, що ви спроможні допомогти пригніченій людині;
- будьте терплячі;
- не намагайтесь загрожувати людині, говорячи: “Іди і зроби це!”;
- не аналізуйте мотиви поведінки людини, говорячи при цьому: “Ви так відчуваєте себе тому, що...”;
- не сперечайтесь та не намагайтесь переконати людину, говорячи: “Ви не можете вбити себе, тому що...”;
- робіть все від вас залежне, але не беріть на себе персональну відповідальність за чуже життя.

Головним у подоланні кризового стану людини є профілактична бесіда із суїцидентом, проведення якої має свою специфіку.

Ні в якому разі не можна запрошувати на бесіду людину через третю особу (краще спочатку зустрітись з нею немов би випадково, а потім звернутися до неї з деяким проханням чи дорученням, щоб був привід для підготовленої зустрічі). Обираючи місце для бесіди, подбайте, щоб там не було сторонніх осіб. Ніхто не повинен переривати розмову, скільки б вона не тривала. Бажано спланувати зустріч у неробочий час, коли кожний зайнятий своїми справами.

У ході бесіди доцільно не робити ніяких записів, не виконувати якихось супутніх справ, поглядати на годинник. Треба всім своїм виглядом демонструвати, що зараз для вас найважливішою справою є ця бесіда.

Якщо під час бесіди людина активно висловлює суїцидні наміри, її треба переконати, що їй необхідно отримати консультацію у найближчій лікувальній установі. Якщо такої можливості немає, суїцидента доцільно будь-яким чином переконати в наступному:

- що важкий емоційний стан — явище тимчасове;
- що його життя потрібне рідним, близьким, друзям, а його смерть стане для них тяжким ударом;
- що він, безумовно, має право розпоряджатися своїм життям, але вирішення питання про самогубство краще відкласти на деякий час, щоб спокійно все обдумати.

Одне з найважливіших завдань профілактики самогубств полягає в тому, щоб допомогти визначити джерело психічного розладу [5, 72]. Це дуже важке завдання, оскільки живильне джерело самогубства утаємничене.

Намагайтеся з'ясувати, що залишається позитивно значущим для людини, що вона цінує саме зараз. Зафіксуйте у своїй пам'яті знаки емоційного поживлення, коли мова піде про “найкращий” період життя, відзначте, які люди викликають позитивну реакцію. Коли складна життєва ситуація буде проаналізована, можливо, виникне якась альтернатива? Може, навіть, з'явиться промінь надії?

Прагніть завжди вселити надію, оскільки вона допомагає людині вийти з кола думок про самогубство. Саморуйнування відбувається, коли людина втрачає останні крихти оптимізму, та й її близькі якимось чином підтверджують порожнину надій. Надія завжди повинна виходити з реальності, вона не може будуватися на порожніх втіхах.

Оскільки суїцидальні особи страждають від емоційного внутрішнього дискомфорту, все нав-

колишнє середовище здається їм негативним. Тому їм важливо довести, що немає сенсу зосереджуватися на одному полюсі емоцій. Тьма і світло, втіхи і печалі, щастя і страждання — це все неподільно переплетені волокна у тканинах людського існування.

Таким чином, підстави для виникнення реалістичної надії повинні бути наведені чесно, переконливо, м'яко.

Намагайтеся з'ясувати, наскільки взагалі можливе самогубство. Надзвичайно складне завдання — виявити людей з підвищеним ризиком суїцидальності. Тут не може бути готових рецептів на всі випадки життя.

Наведемо індивідуально-психологічні чинники ризику суїциду [8]:

1) переживання образи, самотність, відчуженість, неможливість бути зрозумілим;

2) справжня або вигадана втрата коханої, близької людини, ревності;

3) переживання, які пов'язані зі смертю рідних, розлученням з дружиною, неможливістю спілкуватися з дітьми;

4) почуття провини, сорому, скомпрометованість, ображення самолюбства, каяття совісті, незадоволення собою;

5) побоювання ганьби, приниження;

6) побоювання покарання, небажання просити вибачення;

7) любовні невдачі, сексуальні ексцеси;

8) нестримне почуття помсти, злоби, протесту, погрози;

9) бажання привернути до себе увагу, викликати хоч якесь співчуття, уникнути небажаних наслідків хибного вчинку або складної життєвої ситуації;

10) співчуття або наслідування товаришам, героям книг чи фільмів (ефект Вернера).

Ознаки суїцидального ризику:

- стан депресії чи параноїдальні тенденції;
- сильне хвилювання;
- розмови про самогубства в минулому;
- підвищена тривожність;
- відсутність "сенсу життя";
- зловживання алкогольними напоями чи наркотичними речовинами;
- психічні розлади від 3 до 14 місяців;
- дивна поведінка чи тривожність про те, що може "щось статися";
- яскраво виражені зміни поведінки;
- надмірний спокій як ознака рішучості покінути із собою;
- нереальні висловлювання про можливі зміни в житті;

- вікові труднощі у взаємостосунках з іншими;
- байдуже ставлення до подій у світі, до дій оточуючих;
- немотивоване збирання і упаковка своїх речей;
- незрозуміла роздача своїх речей;
- параноїдальні манії і галюцинації.

Не рекомендується залишати людину саму, коли наявна ситуація високого суїцидального ризику. Тому залишайтеся з нею якомога довше або попросіть когось побути поряд з нею, поки не надійде якась допомога. Можливо, доведеться навіть викликати швидку допомогу або звернутися в поліклініку.

Суїциденти зазвичай мають обмежене поле зору, їх розум не в змозі створити повну картину того, як слід розв'язувати проблеми. Тут може допомогти своєчасне звернення до спеціалістів: психолога, психотерапевта, священика, лікаря-невропатолога, сімейного лікаря.

Необхідно створити турботливу атмосферу, яка б сприяла підтримці суїцидента. Якщо критична ситуація не пройшла, то спеціалісти або сім'я не можуть дозволити собі розслаблення. Не треба заспокоюватись, що найгірший період уже позаду. За поліпшення ситуації часто сприймають підвищення психічної активності хворого.

Зазвичай люди, які перебувають в депресії, напередодні самогубств кидаються у бурхливий потік діяльності, де проявляють якісь помітні активні дії. Але така ситуація не вирішиться сама собою, аж поки суїцидальна особа не віднайде сенс життя.

Викладені тут міркування переконливо свідчать про складність і багатоаспектність феномена самогубства, коли немає якогось одного підходу до вирішення ситуації, що склалася. Завжди є можливість для пошуку справді людського і суто індивідуального підходу до кожної людини, яка опинилася у критичній життєвій ситуації та стоїть перед дилемою — бути чи не бути.

Література

1. **Бердяев Н. О.** Самоубийство (Психологический этюд) // Психол. журн. — 1992. — № 1, 2.
2. **Головаха Е. И., Панина Н. В.** Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994. — 168 с.
3. **Дюркгейм Э.** Самоубийство: социологический этюд. — М.: Мысль, 1994. — 399 с.
4. **Колодзин Б.** Как жить после психической травмы: Пер. с англ. — М.: Шанс, 1992. — 95 с.

5. **Корнилов А. П.** Саморегуляция человека в условиях социального перелома // *Вопр. психологии.* — 1995. — № 5. — С. 69–78.

6. **Психологічна** профілактика суїцидальної поведінки працівників органів внутрішніх справ: методичні рекомендації / За заг. ред. С. І. Яковенка. — К.: РВВ КІВС, 2000. — 119 с.

7. **Психологія** суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика: Зб. наук. пр. / За заг. ред. С. І. Яковенка. — К.: РВВ КІВС, 2000. — 200 с.

8. **Тихоненко В. А.** Классификация суицидологических проявлений // *Актуальные проблемы суицидологии* / Труды НИИ психиатрии МЗР СССР. — Т. 82. — М., 1978. — С. 82–93.

The author in his article speaks about a problem of suicidal behaviour prevention. Suicide is defined as a complex, multiaspect psychological phenomenon. Features of suicidal intentions and measures on their prevention, main rules of behaviour with a suicide person, specific of conducting a prevention talk are indicated.

Надійшла 6 лютого 2006 р.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В КОЛЕКТИВІ ТЕАТРУ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 134–139

Розглядається проблема дослідження соціально-психологічного клімату в колективі театру. На підставі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження виявлені специфічні особливості соціально-психологічного клімату в колективі театру, їх залежність від специфіки професійної діяльності артистів та їх індивідуальних особливостей, стилю управління.

Сучасний період розвитку нашого суспільства, період його трансформації в напрямку демократизації та гуманізації, детермінує загострення актуальності проблеми духовного розвитку особистості, визначення соціально-психологічних чинників та умов її самоактуалізації. У зв'язку з цим відповідну актуальність набувають дослідження соціально-психологічного клімату організації як такого домінуючого психічного настрою, що справляє значущий вплив на ставлення особистості до інших людей, оточуючого світу, праці, самої себе. Соціально-психологічний клімат колективу, на думку відомого соціального психолога Б. Д. Паригіна, є “плацдармом життєдіяльності особистості”. Отже, зрозумілою є необхідність його вивчення, врахування, оптимізації у всіх сферах життя і праці. Це стосується і актуальності вивчення та оптимізації соціально-психологічного клімату в театральних колективах. Адже вистава в театрі створюється колективом, психічний настрій якого впливає на кожного співробітника, детермінуючи в одних випадках широкі можливості для творчого прояву артиста, а в інших — гальмуючи цей прояв.

Проблема формування соціально-психологічного клімату, його впливу на особистість є однією з центральних проблем соціальної психології. У психологічній та педагогічній науці накопичено чимало праць, присвячених дослідженню закономірностей: колективотворення (В. М. Бехтерев, Л. С. Виготський, А. С. Залужний, А. С. Макаренко, Б. В. Беляєв, Т. В. Коннікова, Л. І. Новикова та ін.), психології міжособистісних взаємин

(Дж. Морено, К. Левін, Е. Фромм, Є. Кузьмін, М. М. Обозов, Я. Л. Коломінський, Р. С. Немов та ін.), особливості соціально-психологічного клімату у військових (Г. В. Ложкін), виробничих (А. Л. Свенцицький), освітніх (Р. Х. Шакуров, Н. Л. Коломінський, Л. М. Карамушка), наукових (М. Г. Ярошевський), студентських (В. А. Семиченко), спортивних (Ю. Мутафава) колективах. Доведено, що цей соціально-психологічний феномен, поряд зі спільними характеристиками в кожній окремій галузі виробництва, має специфічні особливості, врахування яких сприяє досягненню успіху в управлінні організаціями, забезпеченню психологічного комфорту кожного члена колективу, розкриттю потенційних можливостей розвитку кожної особистості.

Встановлено, що професійні особливості діяльності впливають на формування та структуру соціально-психологічного клімату в кожній галузі виробництва. А які ж особливості притаманні соціально-психологічному клімату колективу театру, бо він суттєво відрізняється від інших своєю психолого-професійною специфікою? Адже театр — це колектив, в якому виникають соціально-психологічні феномени, характерні для будь-якого колективу (соціально-психологічний клімат, конфлікти, лідерство та ін.), але це водночас “зовсім інша країна”.

Аналіз соціально-психологічної літератури засвідчує, що соціально-психологічні проблеми театру, взагалі колективів сфери культури, досліджені недостатньо. Основну інформацію про психологічну специфіку театру ми отримуємо

переважно з художньої літератури (М. Булгаков, С. Моем), творів мистецтва (О. Островський, Р. Леонкавалло), творів та спогадів корифеїв театру (К. Станіславський, М. Чехов, Ф. Раневська, Т. Руффо, М. Монако та ін.). Але справжні теоретичні та експериментальні дослідження соціально-психологічних проблем театрального колективу, на жаль, не здійснювались.

Театр був завжди — це засвідчується майже трьохтисячолітною практикою з тих часів, коли на схилах Афінського Акрополю виник театр Діоніса. Вже тоді театральне мистецтво було поставлене на службу психічному здоров'ю людини, актор був піднесений на одну з найвищих соціальних сходинок — його праця за оплатою цінувалася не менше, ніж служба воєначальника. Театр вважався інститутом психологічної практики, який охоплював велику аудиторію, де поєднувались унікальність способу оздоровлення з корекцією психіки за допомогою співчуття адекватним життєвим ситуаціям. У зв'язку з цим з державної казни виділяли так звані театральні гроші для малозабезпечених громадян, щоб вони могли відвідувати вистави, які давали глядачам не тільки естетичну насолоду, а й справляли на них глибокий психологічний вплив [7].

Театральне мистецтво у XX ст. набуло серйозних змін. Основу нововведень склали праці К. С. Станіславського і М. А. Чехова, в яких, поміж мистецтвознавчих, вирішувалися складні психологічні проблеми. Ю. Г. Кліменко, вивчаючи систему К. С. Станіславського, дійшов висновку, що великий режисер поклав в її основу праці психологів. Тобто театр, який раніше виконував функцію психолога і психотерапевта інтуїтивно, тепер свідомо мав формувати психологічну тканину вистав. Не випадково театр порівнювали з храмом. До храму людина йде за зміцненням душі, яке відбувається через покавання, усвідомлення, глибоке хвилювання за ті дії, що людина скоїла. Момент покавання також притаманний театру, — вважає Ю. Г. Кліменко. Глядач впізнає у негативних героях свої слабкі риси, а “знайшовши мужність оцінити себе негативно, знаходить сили для того, щоб звільнитися від негативного героя в собі самому” [7].

У кожній театральній виставі закладена можливість психотерапевтичного впливу, а об'єктом уваги тут є особистість актора і глядача; рівноцінно і незалежно вони існують в соціумі, проте вільно об'єднуються у бінарній нерівності взаємозалежної системи (тобто системи “актор — глядач”, де одна особистість набуває статусу професіона-

ла, а інша — естетичного “споживача” його професії).

До специфіки акторської типології належать [2]:

1. Людська цінність художника — це така художня індивідуальність, такі властивості розуму і характеру, які викликають зацікавленість глядача.

2. Здібність до перевтілення — дуже розвинуті почуття правди й віри, вміння так захопитися вимислом, що сценічний характер якогось образу сприймається глядачем як характер самого актора.

3. Сценічна привабливість (не тільки позитивна, а й негативна привабливість) — психофізіологічні якості актора, які примушують глядача інтуїтивно зацікавитися особистістю, характером актора.

4. Переконливість — дана від природи здібність до розкриття свого внутрішнього світу, яка допомагає актору під час гри постійно підтримувати інтерес глядача і віру в те, що він робить, чим він живе і чим схвилюваний.

5. Сила почуттів і емоційна рухливість — таке сприйняття природи і такі властивості темпераменту, які дають змогу швидко переходити від одного внутрішнього стану до іншого і ззовні проявляти емоції з потрібною інтенсивністю.

6. Сценічні зовнішні дані, які притаманні різним сценічним характерам.

Отже, професія артиста театру, за Е. О. Клімовим, належить до системи “людина — художній образ”, де предметом праці є художній образ, знаряддям праці — особистість актора, зміст ролі — його зовнішність, голос в оперному театрі — вокальні дані співаків, психофізіологічна рухлива обдарованість — у артистів балету. Специфіка професії артиста полягає також у подвійності результатів його праці. По-перше, результатом праці артиста є створений ним художній образ, що відповідає певній ролі. По-друге, результатом його праці є сприйнятий глядачем і переосмислений самим актором художній образ. У цьому яскраво виявляється соціально-психологічний аспект взаємодії артиста і глядача, а опосередковано — діалогу актора з глядачами.

Але вистава здійснюється не однією особистістю (якщо це не театр одного актора), а групою артистів, тобто соціальною групою, колективом, що створений для виконання позитивної для суспільства мети щодо духовного, морального розвитку людей, задоволення їхніх естетичних потреб. Кожному колективу притаманний певний

психологічний настрій, соціально-психологічний клімат.

Отже, соціально-психологічний клімат будь-якої організації породжується міжособистісною взаємодією, яка опосередковує не тільки міжособистісні впливи, а й вплив навколишнього фізичного середовища: речей, предметів, явищ природи тощо. Настрій однієї людини впливає на настрій іншої, позначається на різноманітних актах поведінки, діяльності, житті людини [5].

Технічний прогрес суспільства зазвичай супроводжується інтенсифікацією та ускладненням психічної діяльності окремої людини. Цим зумовлена більша напруженість нервової системи, що, у свою чергу, може негативно впливати на взаємини між людьми. Персоніфікація особистості, тобто потреба у самовизначенні, сприяє зростанню рівня домагань кожної людини, почуття власної гідності, що, у свою чергу, впливає на сумісність людей, на характер їхніх взаємин. Особливо відчутним стало зростання самосвідомості кожної людини у нашій країні внаслідок подій, які у суспільстві назвали “помаранчевою революцією”. Адже саме в той час український народ, кожний громадянин України відчув свою значущість, вагомість впливу на політичне життя. Вплив ринкової економіки на весь спосіб життя нашого народу відбивається на стосунках людей, сприяючи зростанню матеріальних потреб, прагматизації ставлення до оточуючих. Усе це не може не відбитися на формуванні морально-психологічного клімату в будь-якому колективі.

Але взаємини людей не обмежуються тільки роботою, змістом своїх професійних ролей. Вони також зумовлені симпатіями та антипатіями один до одного. Такі стосунки називаються у соціальній психології особистими. За своїм положенням у структурі особистих стосунків люди можуть займати, умовно кажучи, статуси “зірок” — найпопулярніших; популярних (тих, яким надають перевагу); мало популярних — “занедбаних”; “ізолюваних”. Також за змістом міжособистісних ролей людина може бути лідером (емоційний, інтелектуальний, діловий), “скептиком” або “оптимістом” тощо.

Отже, **соціально-психологічний клімат театрального колективу — це відносно стійкий психологічний настрій, який виникає у процесі віддзеркалення умов його життєдіяльності в міжособистісній взаємодії співробітників і справляє значущий вплив на ставлення людей один до одного, до самих себе, до праці, оточуючого світу.**

Оптимізація соціально-психологічного клімату театрального колективу є актуальною проблемою теорії і практики роботи психолога.

У нашому дослідженні для вивчення соціально-психологічного клімату були застосовані такі методи: інтерв'ю, бесіда, спостереження, анкетування (модифікована нами анкета Н. Л. Коломінського), соціометрія, тест К. Томаса, модифікований нами опитувальник Р. Х. Шакурова та розроблена нами анкета для глядачів.

У театральному колективі, де кожний актор має високу самооцінку і претендує на визнання його неповторного таланту, унікальних можливостей індивідуальності, проблема конфлікту, його експертизи набуває дуже великої значущості. Адже особистість актора визначається тонкою, лабільною нервово-психічною організацією, що містить в собі значну вірогідність суперечностей, які можуть перетворюватись у внутрішньоособистісні, міжособистісні, міжгрупові конфлікти. Якщо йдеться про колектив оперного театру, то тут певна тривожність породжена побоюванням втратити голос (у співаків) і знизити рухливі можливості (у артистів балету), що сприяє підвищенню конфліктогенних ситуацій і конфліктів.

У театральному колективі, діяльність якого спрямована на створення духовних цінностей, творів мистецтва заради позитивного сприймання глядачами, задоволення естетичних потреб особистості, процес підготовки та здійснення вистави не може проходити без певних протиріч. Адже процес творчості містить в собі можливість виникнення конфліктів, джерелом яких можуть бути як позитивні, так і негативні чинники і мотиви. На нашу думку, позитивними конфліктогенними чинниками можна вважати протиріччя творчого пошуку, поєднання традицій з новим, нетрадиційним підходом до інтерпретації оперної вистави, суперечність між звичкою та новою трактовкою ролі, між концепціями спектаклю, що пропонують і режисер, і диригент, і художник тощо. Думаємо, що такі конфліктогенні ситуації, хоча і вносять певну психологічну напруженість, можна вважати конструктивними протиріччями (творчими конфліктами), що є рушійними силами розвитку театру, подолання консерватизму і шаблону в його діяльності.

Конфлікти можуть виникати і раптово, але частіше назрівають поступово і спочатку перебувають в інкубаційному стані — це коли конфліктуючі сторони намагаються вирішити конфліктне питання мирно, вимагаючи задоволення своїх

прохань або скасування якихось розпоряджень, поліпшення умов праці тощо. Розглянемо отримані нами дані щодо поведінки фігурантів конфліктних ситуацій (тест Томаса).

Перше місце посідає конкуренція (суперництво): на початку сезону — 48 %; наприкінці сезону — 55 %; перед гастролями — 72 %.

Особливостями, що характерні для цього стилю реагування, будуть дефіцит часу, впевненість у кінцевому позитивному результаті, наявність достатнього авторитету та влади, розвинена конкуренція, де йде боротьба за перші ролі, за більшу зайнятість у спектаклях.

На другому місці стоїть уникнення: на початку сезону — 18 %; наприкінці сезону — 20 %; перед гастролями — 24 %. Загальними особливостями, що вимагають необхідності вибору такого стилю поведінки, є брак інформації, владних важелів впливу, відсутність підтримки, прогнозування поразки.

Третє місце посідає пристосування: на початку сезону — 12 %; наприкінці сезону — 15 %; перед гастролями — 4 %. Цей спосіб нагадує “уникнення”, але тут не уникають від розв’язання проблем, а погоджуються з пропозицією іншої людини, у якій є достатньо підтримки та влади, хоч у поглядах є розбіжності.

На четвертому місці стоїть компроміс: на початку сезону — 17 %; наприкінці сезону — 10 %; перед гастролями — відсутній. Якісний аналіз цих даних свідчить, що, на жаль, перед гастролями у артистів такий позитивний підхід до попередження та розв’язання конфліктів відсутній, адже ніхто не хоче поступитися навіть чимось несуттєвим заради позитивного розв’язання важливих загальних проблем.

П’яте місце посідає співробітництво: на початку сезону — 5 %; наприкінці сезону та перед гастролями — відсутнє. Опитування акторів після нашого тестування показало, що на початку сезону люди (після відпусток) мають більшу нервово-психічну урівноваженість, ніж наприкінці його, коли дається взнаки психологічна та вокальна втома.

Значне підвищення відсотка реакцій протистояння (суперництва) перед гастролями можна пояснити великою значущістю гастролей з точки зору престижу, соціального статусу і можливістю задовольнити матеріальні потреби.

Отримані дані стають для психолога експертною інформацією щодо подальшої психоконсультативної, психотерапевтичної і психокорекційної роботи в театральному колективі.

Основна причина конфліктів — особистісні відмінності колег. Творча діяльність актора — це емоційно насичена праця, яка потребує такого контролю за емоціями, який допомагає перевтіленню, а хвилювання не стає гальмуванням роботи, не переходячи водночас у психопатологію. Також конфлікти виникають через недоліки організації праці.

Вивчення колективу солістів театру показало, що на задоволеність міжособистісними взаєминами впливає соціометричний статус, який пов’язаний з індивідуальними особливостями членів колективу театру, а також з нормами поведінки, що позитивно оцінюються цим колективом.

Наведені дані свідчать, що працівники загалом задоволені своєю роботою. Але не завжди задоволеність працівників взаєминами зі своїми колегами є однозначним показником сприятливого соціально-психологічного клімату. Йдеться про поєднання задоволеності з позитивним настроєм на діяльність.

Емоційне благополуччя або самопочуття соліста в системі особистих взаємин, що склалися в колективі, залежать не тільки від того, скільки колег симпатизують йому, бажають з ним спілкуватися, брати участь у постановці вистав, а й від того, наскільки ці симпатії та намагання до спілкування взаємні.

Таким чином, про згуртованість на роботі за діловим критерієм респонденти відповіли так: на початку сезону коефіцієнт взаємності дорівнює 44,4 %; наприкінці сезону — 36,1 %; перед гастролями — 25 %. За критерієм відпочинку: на початку сезону коефіцієнт взаємності дорівнює 44,4 %; наприкінці сезону — 38,8 %; перед гастролями — 22,2 %.

Перед гастролями театру солісти висувають один одному дуже великі вимоги, тому коефіцієнт взаємності виявляється нижче, ніж наприкінці та на початку сезону. Ці дані важливі і для виявлення структури взаємовідносин у колективі, і для вивчення задоволення працівника у спілкуванні з колегами, що може зумовити його емоційне самопочуття у колективі театру.

Діагностування стилю керівництва за методикою Р. Шакурова дало такі результати: на початку сезону — 115 балів; наприкінці сезону — 114 балів; перед гастролями — 102 бали.

Як бачимо, загалом стиль керівництва театру задовольняє членів його колективу, однак спостерігаються й розбіжності між оцінками досліджуваних.

“Глядач — третій творець, переживає разом з актором”, — казав К. С. Станіславський. Застосована нами модифікована анкета для глядачів у театрі допомогла виявити ставлення сучасного глядача до оперного мистецтва: людина ходить до театру, щоб відпочити, послухати (побачити) свого улюбленого виконавця (58 %). Вистави подобаються, але запам'ятовуються більше ті, в яких грають улюблені актори. Глядачі від вистав перебувають у захопленні (89 %). Найбільше їм подобається, як улюблені актори грають у виставі, як розкривають образ (16 %). В їхньому виконанні віртуозна техніка поєднується з умінням передавати стиль і настрій кожної партії. І. Архипова якось казала: “Для формування співака одного голосу мало — необхідні музикальність, гарна вокальна підготовка, професійна витривалість і, звичайно, індивідуальна інтерпретація твору, який він виконує. Не володіючи таким комплексом якостей, людина навіть з гарним голосом ніколи не стане справжнім співаком”.

На запитання про “настрій” та “самопочуття” після вистави прихильники оперного та балетного мистецтва відповіли позитивно: настрої чудовий — 95 %, самопочуття чудове — 74 %. На запитання “про можливість та бажання у подальшому відвідувати театр” також відповідь була позитивною (відповідно 79 і 93 %).

На підставі проведеного емпіричного дослідження була розроблена та випробувана модель діяльності психолога в організації сфери культури з оптимізації соціально-психологічного клімату колективу. Ця модель має такі складові:

- діагностування соціально-психологічного клімату як інформаційна база для діяльності психолога з його оптимізації;
- консультативна робота з керівником і співробітниками театру щодо врахування психологічних особливостей артистів у процесі розподілу ролей, у ході постановки вистав та ін.;
- гармонізація ділових та особистих стосунків (на підставі даних соціометричного дослідження);
- психопрофілактична та психокорекційна робота психолога з окремими співробітниками (тренінги, психотерапевтичні бесіди та ін.);
- діяльність з попередження та розв'язання конфліктів.

Таким чином, вивчення та оптимізація соціально-психологічного клімату є однією з центральних проблем соціальної психології. Соціально-

психологічний клімат є адитивною характеристикою психологічного настрою, що виникає та домінує в конкретному колективі будь-якої організації, віддзеркалює ставлення співробітників один до одного, до спільної справи, до світу.

Поставлений нами експеримент з використанням існуючого і розробленого нами методичного інструментарію та здійснений порівняльний аналіз результатів емпіричного вивчення соціально-психологічного клімату в оперному театрі дав можливість виявити певні його особливості у контексті загальних рис, притаманних колективу театру, а також специфічні особливості театрального колективу. Встановлено, що психолого-професійні особливості праці в оперному театрі справляють значний вплив на становлення соціально-психологічного клімату та динаміку домінуючого настрою. Такими зовнішніми об'єктивними особливостями є періодизація гастрольної діяльності, етапність театральних постановок, ступінь складності музичного твору, особливості сприймання постановки глядачами. Внутрішніми суб'єктивними особливостями, суттєвими для формування соціально-психологічного клімату, є індивідуально-психологічні особливості особистості, притаманні артистам (висока самооцінка та рівень домагань, нейротизм особистості, пов'язаний з побоюванням втратити голос, підвищена ревність до досягнень колег та ін.), індивідуальні особливості та стиль керівництва головного диригента, режисера, директора театру, психологічні особливості та очікування глядачів.

Складне поєднання цих та інших чинників (стан матеріальної бази, умови побуту, зарплатня та ін.) створюють неповторний, індивідуальний “портрет” соціально-психологічного клімату театру.

Вважаємо, що проведене дослідження є тільки першим кроком у розв'язанні складних соціально-психологічних проблем життя театру. У подальшому доцільно дослідити взаємозв'язок стилю керівництва і художніх досягнень театру, проблеми професійного вигорання в роботі артистів, оптимізація зворотного зв'язку з глядачами, психологічного обґрунтування вибору репертуару та ін.

Література

1. Вильсон Г. Психология артистической деятельности. Таланты и поклонники: Пер. с англ. — М.: Когнитив-Центр, 2001. — 384 с.

2. **Гройсман А. Л.** Основы психологии художественного творчества. — М.: Когнито-Центр, 2003. — 187 с.
3. **Коломінський Н. Л.** Проблеми оптимізації соціально-психологічного клімату в педагогічному колективі // Освіта і управління (Київ). — 1999. — 86 с.
4. **Коломінський Н. Л.** Психологія менеджменту в освіті. Соціально-психологічний аспект. — К.: МАУП, 2000. — 286 с.
5. **Коломинский Н. Л.** Этика служебных отношений руководителя с подчиненными. Метод. разработка диспута. — К.: ЦИУУ, 1986. — 56 с.
6. **Орбан-Лембрик Л. Е.** Соціальна психологія. — К.: Академвидав, 2003. — 446 с.
7. **Психология** художественного творчества: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченко. — Минск: Харвест, 2003. — 752 с.

The article considers the problem of investigation of the sociological and psychological climate of the Opera House staff. On the basis of theoretical analysis and empiric research are outlined specific characteristics of the socio-psychological climate in the theatre staff, their dependence of specific professional activity of actors and their individual features, management style.

Надійшла 3 березня 2006 р.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ІНШОМОВНОМУ СПІЛКУВАННЮ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 140–144

Досліджується соціально-психологічний аспект взаємодії студентів між собою та студентів і викладачів у процесі їх навчання іноземному спілкуванню у вищих навчальних закладах немовних спеціальностей. Визначено соціально-психологічні умови оптимізації навчання іноземній мові з урахуванням виявлених в емпіричному дослідженні особливостей міжособистісних взаємин у студентській групі.

Ситуація, що склалася сьогодні у практиці навчання іноземній мові учнів загальноосвітніх шкіл, а також у системі вищої освіти, перетворилася у постійний предмет критики, передусім через низьку ефективність засвоєння студентською молоддю такого продуктивного виду іноземної мовленнєвої діяльності, як говоріння. Для усунення цього недоліку необхідне переосмислення як теоретичних уявлень, які закладаються у навчальний процес у формі дидактичного матеріалу, так і відповідних цим уявленням умов його організації.

Аналіз дидактико-методичного змісту і методів навчання іноземній мові студентів немовних факультетів вищих закладів засвідчив, що послідовна зміна цілей навчання іноземній мові (мовленню, мовленнєвій діяльності, спілкуванню) не завжди узгоджувалася з адекватними зазначеним цілям засобами.

Накопичений на сьогодні в педагогічній психології матеріал дає можливість дати відповідь на низку питань, пов'язаних, зокрема, з проблемою оптимізації міжособистісної взаємодії на базі педагогіки співробітництва. Як відомо, така технологія акцентує увагу на тій формі взаємодії між викладачем і студентом, в якій найефективніше реалізується запропонований тип соціальних відносин.

Використання ідеї діалогізму може надати певного імпульсу в наблизенні до стратегічної мети навчання іноземній мові як розвитку здатності студентів до міжкультурної комунікації. Оче-

видно, успішна реалізація наведеної мети може бути досягнута лише при послідовній орієнтації навчального процесу на особистісні можливості студента, його інтереси, потреби, прагнення до самостійності тощо.

Однією з основних умов підвищення ефективності навчального процесу є його інтенсифікація та поглиблення соціально-психологічної підготовки викладача. Психологічно обґрунтована діяльність викладача потребує від нього володіння вміннями конструювати доцільні форми взаємодії зі слухачем, враховувати його психологічні особливості у процесі формування й розвитку особистості.

Уміння використовувати іноземну мову в повсякденному житті передбачає залучення її в усну і письмову комунікацію. Спілкування як соціально-психологічний процес припускає встановлення між комунікантами визначених взаємин, що складаються в соціумі.

Основним положенням, що поєднує різні напрямки у психології, педагогіці, методиці і традиції у викладанні, є “ідея навчання нерідній мові із самого початку як засобу спілкування”, — вважає О. О. Леонтьєв [4].

Тому в наші дні процес навчання іноземній мові розуміється як “особливим чином організоване спілкування або як особливий різновид спілкування, який припускає спільну погоджену взаємодію тих, хто спілкується” (Ю. Н. Ємельянов), головною метою і змістом якого є практика в рішенні задач, взаємодії між ними, а основним

способом досягнення мети й оволодіння змістом служать мотивовані комунікативні завдання різного ступеня складності [2].

Успішність навчання іноземній мові залежить не тільки від діяльності викладача і учнів, спрямованої на формування і розвиток мовних навичок і умінь, а й від створення таких соціально-психологічних умов процесу навчання, коли учень, включений в іншомовну діяльність, дістає задоволення, радості від того, що він може робити за допомогою мови, яка вивчається.

Як свідчить практика, більшість студентів, які вступають у спілкування іноземною мовою, відчують психологічні труднощі, пов'язані з подоланням багатьох проблем — очікування невдач, підвищену тривожність, скутість, побоювання помилок і т. ін.

Труднощі подолання проблем у спілкуванні, як правило, є наслідком того, що у процесі навчання не приділяється належної уваги психологічній підготовці студентів до комунікації іноземною мовою. Не враховуються достатньою мірою різноманітні фактори адаптації (приспособлення до вузівського життя, навчального процесу, майбутньої професії, приспособлення до нового для людини колективу, встановлення коректних ділових і особистих контактів з людьми), індивідуальні відмінності, що впливають на успішність оволодіння іноземною мовою.

Неврахування цих факторів порушує процес навчання, негативно впливає на розвиток особистості студента — аж до виникнення невротичних станів і міжособистісних конфліктів у групі, що загалом знижує ефективність навчання. Тому природно припустити, що процес навчання має стимулювати оптимальний психічний стан людини в іншомовному спілкуванні. Цим пояснюється актуальність дослідження соціально-психологічних умов, які сприяють оптимізації навчання іншомовному спілкуванню студентів при вивченні іноземної мови, стимулюють позитивне налаштування на контакт із партнером, перешкоджаючи виникненню психологічних бар'єрів, труднощів у спілкуванні, а також допомагаючи їхньому зниженню, якщо вони виникали в попередній практиці.

З метою виявлення причин труднощів у спілкуванні іноземною мовою нами було проведено опитування студентів, із проханням перелічити труднощі, що, на їхній погляд, є найзначущими у процесі спілкування на занятті. Усього було опитано 130 осіб.

Особливості спілкування студентів між собою, а також студентів з викладачами у процесі навчання вивчалися методом спостереження. Ми припустили, що емпіричними показниками наявності труднощів у спілкуванні у випробуваних можуть бути наступні: відсутність бажання спілкуватися, скутість, показники негативного стану, особливості мови і невербальні характеристики, тобто показники, доступні зовнішньому спостереженню. Спостерігачами були викладачі іноземних мов. Спостереження проводилися у шести групах, результати фіксувалися на спеціальному бланку, де були виокремлені чотири ситуації спілкування в різних контактних групах: “студент — викладач”, “студент — студент”, “студент — студенти”, “студенти — студенти”. Завдання спостерігачів полягало в тому, щоб визначити психічний стан студентів у цих контактних ситуаціях спілкування іноземною мовою при виконанні різних комунікативних завдань за трибальною шкалою (табл. 1).

Таблиця 1

Причини, що зумовлюють незадовільний психологічний стан студентів у ситуації спілкування на заняттях іноземної мови

№ пор.	Причини	Середній бал
1	Не вмію застосовувати свої знання у спілкуванні	4,04
2	Я нетовариський: спілкуватися з іншими для мене завжди непросто	2,96
3	Важко працювати в оточенні людей, що спостерігають за мною	2,64
4	Я, ймовірно, не маю здібностей до вивчення мов	3,11
5	Мені бракує елементарних мовних знань	2,96
6	Не можу розмовляти з людиною, яка погано мене розуміє	2,64
7	Важко висловлюватися, коли я не дуже впевнений у своїх знаннях	2,51
8	Соромлюся говорити в парі із сильним партнером (який добре володіє мовою)	3,15
9	Маю скутість перед викладачем	3,15
10	Складно спілкуватися з дуже самовпевненою людиною	2,87
11	Складно перебувати серед людей, підготовлених краще, ніж я	2,24
12	Не маю бажання працювати, коли не відчуваю належну увагу з боку викладача	3,47
13	Мої знання не затребувані	3,67
14	Соромлюся говорити з помилками перед групою, боюся викликати сміх чи несхвалення	3,09
15	Не можу взяти ініціативу у будь-якому виді діяльності	1,09

Показником наявності труднощів у спілкуванні були стосовно “скоріше так” (4 бали) і “так” (5 балів). Відповідно відповіді “ні” (1 бал) і “скоріше ні” (2 бали) свідчать або про їх відсутність, або про їх неусвідомленість випробуваними. Результати порівняння усереднених оцінок випробуваних кожної ситуації свідчать про те, що основними причинами, якими випробувані пояснюють свою скутість, напруженість на заняттях, є відсутність елементарних мовних знань, невміння застосовувати свої знання у спілкуванні, а також скутість, незручність перед викладачем як головним експертом їхніх знань, умінь і здібностей, що виявляються в навчанні.

На думку більшості “компетентних суддів”, до групи яких увійшли викладачі іноземної мови (10 осіб), найбільш типовою причиною, що викликає психічну напруженість у студентів у процесі мовної взаємодії, є підвищена незручність, скутість, страх припуститися помилок і невдач через глузування інших студентів. “Відсутність елементарних знань” насправді, як відзначають експерти, немає для цього достатньої підстави (принаймні для більшості, що відзначили цю причину студентів).

Як свідчить досвід роботи автора зі студентською аудиторією, наявність сприятливих умов у навчанні сприяє вмінню студента справлятися з рішенням різних комунікативних завдань, що потребують основного мовного “багажу” (лексико-граматичних знань).

Таким чином, у процесі вивчення іноземної мови студенти вищих закладів стикаються з такими видами труднощів у спілкуванні, як недостатність засобів і навичок спілкування, незадоволеність спілкуванням з викладачем, страх аудиторії, а також неадекватна самооцінка і рівень домагань.

Як свідчать дані досліджень науковців І. А. Зимньої, Я. Л. Коломінського, Л. І. Карлінської та Л. П. Меркулової, психічний стан тих, які навчаються, є показником ступеня задоволеності своїми діями, уміннями, знаннями, що, у свою чергу, відтворює здатність до самореалізації в навчально-пізнавальній діяльності. Психологічні бар'єри, що помітно ускладнюють процес міжособистісного спілкування і негативно віддзеркалюються на самопочутті його учасників, виникають як результат неузгодженості потреби в самореалізації дорослої людини в навчально-пізнавальній діяльності і своєму уявленні про можливість такої самореалізації.

Отримані дані були перевірені за допомогою методу спостереження, результати якого наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Оцінка психічного стану студентів на заняттях з іноземної мови у різних ситуаціях спілкування

Ситуація	Упевнений у собі	Певною мірою скутий	Напружений, не впевнений у собі
Викладач — студент (діалог)	14,7	60,3	25
Студент — група (монолог перед аудиторією)	20,6	57,4	22
Студент — студент (діалог)	57,4	30,9	11,7
Студенти — студенти (полілог)	60,3	26,5	13,2

Як видно з табл. 2, для більшості студентів характерний незадовільний психічний стан різного ступеня інтенсивності у спілкуванні з іншими людьми. Найбільше психічне напруження (скутість, невпевненість у собі) спостерігається у контактах “викладач — студент” (діалог) — 25 % і “студент — група” (виступ перед аудиторією за темою повідомлення, відповіді на питання) — 22 %. Тільки 14,7 % усіх випробуваних у першому випадку і 20,6 % у другому випадку почувають себе впевнено і вільно в цих ситуаціях.

Таким чином, дослідженням встановлено, що студенти гостро відчують труднощі у спілкуванні у процесі навчання, що супроводжуються посиленням негативних переживань на практичних заняттях з іноземної мови. Найбільше психічне напруження викликають ситуації спілкування з викладачем як експертом здібностей тих, які навчаються, а також ситуації спілкування з іншими учасниками спілкування в таких видах мовної діяльності, як виступ перед аудиторією, участь у дискусії.

Для проведення аутосоціометричного дослідження студентам також було запропоновано заповнити кругову соціограму відповідно до їхньої думки про статус кожного з однокурсників у групі, після чого відзначити і свій передбачуваний статус.

Результати аналізу отриманого в такий спосіб експериментального матеріалу дали змогу визначити як реальний статус студентів, так і самооцінку їхнього статусу в студентському колективі. Яке ж конкретне співвідношення успішності на занят-

тях іноземної мови і репутації студента? Перша група очевидних соціальних лідерів (“зірок”) — це відмінники і стійкі “хорошисти”. Відстаючих студентів, що займали б високе положення в системі особистих взаємин, немає.

До другої групи за кількістю отриманих переваг входять ті студенти, які здебільшого навчаються на оцінку “добре” і мають серед однокурсників стійкий авторитет.

Третю групу складають переважно трієчники і відстаючі студенти.

До четвертої групи входять відстаючі студенти, які найчастіше несумлінно ставляться до навчання та заважають іншим на заняттях. Жоден відмінник у цю групу не потрапив.

Зазначимо, що студенти з більш високою успішністю звичайно мають великий авторитет серед однокурсників. Навчання, будучи провідною формою діяльності студентів, значною мірою формує також їхні особистісні взаємини.

Вважаємо за потрібне відзначити, що саме організація групової діяльності (у ході якої викладач створює ситуацію успіху для студентів, особливо для “малопопулярних”, використовує весь арсенал творчих здібностей і резервних можливостей особистості, створює сприятливу атмосферу міжособистісного сприйняття) дає змогу оптимізувати навчання спілкуванню студентів при вивченні іноземної мови.

Проведене теоретико-емпіричне дослідження дозволило зробити узагальнюючі підсумки роботи, а також визначити рекомендації щодо наукового і практичного використання здобутих результатів.

Проблема оптимізації навчання спілкуванню іноземною мовою є однією з актуальних у психології, педагогіці і методиці викладання іноземних мов.

Підвищення ефективності навчання спілкуванню іноземною мовою є одним з центральних об’єктів всебічного вивчення психолого-педагогічної науки такими дослідниками, як Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, Я. Л. Коломінський, Е. І. Пассов, С. Л. Рубінштейн, Г. А. Китайгородська та ін. [1–7]. Особливості спілкування при іншомовному навчанні вивчали Т. Л. Вітлін, Г. К. Лозанов, Л. П. Меркулова, водночас, як показало наше дослідження, соціально-психологічні умови оптимізації навчання спілкуванню іноземною мовою студентів вищих закладів освіти немовних спеціальностей зараз ще недостатньо вивчені.

На підставі теоретичного аналізу соціально-психологічних і психолого-педагогічних праць та

власного досвіду нами були виокремлені соціально-психологічні умови, що можуть впливати на успішність навчання іноземній мові студентами немовних спеціальностей:

- формування позитивної навчальної мотивації;
- оптимізація міжособистісних взаємин;
- розробка завдань щодо розвитку комунікативних здібностей та умінь;
- оптимізація стилю педагогічного спілкування;
- оптимізація соціально-психологічного клімату в колективі.

Таким чином, теоретичний аналіз розглядуваної проблеми та її практична реалізація дали нам змогу обґрунтувати групову діяльність з елементами соціально-психологічного тренінгу як соціально-психологічні умови оптимізації навчання іноземній мові.

З метою наукового обґрунтування впливу певних соціально-психологічних умов на успішність навчання студентів іноземній мові нами було проведено емпіричне дослідження. На етапі констатуючого експерименту було здійснене соціометричне опитування із застосуванням методу спостереження. Експеримент показав, що студенти, які мають низький соціометричний статус, більшою мірою мають складності у спілкуванні іноземною мовою, ніж студенти з вищим соціометричним статусом. Результати спостережень у процесі занять показали, що існує взаємозумовленість прояву труднощів у спілкуванні в різних ситуаціях спілкування.

Вважаємо, що для подальшого вдосконалення процесу оптимізації навчання спілкуванню іноземною мовою студентів вищих закладів освіти немовних спеціальностей внаслідок його інтенсифікації необхідно створити соціально-психологічні умови: розширення функцій викладача; формування викладачем сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальній групі; наявність високого рівня мотивації діяльності викладача і студента; життєва і професійна насиченість спілкування викладача і студента; активізація соціально-психологічних резервів особистості як викладача, так і студента в навчальному процесі.

Література

1. **Виготський Л. С.** Мышление и речь. Собр. соч. в 6 т. — М.: Педагогика, 1982. — Т. 2.

2. **Емельянов Ю. Н.** Активное социально-психологическое обучение. — Л.: ЛГУ, 1985. — 167 с.
3. **Коломінський Н. Л.** Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): Моногр. — К.: МАУП, 2000. — 286 с.
4. **Леонтьев А. А.** Язык, речь и речевая деятельность. — М.: Просвещение, 1969. — 212 с.
5. **Леонтьев А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Наука, 1982. — 304 с.
6. **Пассов Е. И.** Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. — М.: Русский язык, 1989. — 276 с.
7. **Реан А. А., Коломинский Я. Л.** Социальная педагогическая психология. — СПб.: Питер Ком, 1999. — 416 с.

The article is dedicated to the investigation of social — psychological conditions influenced the rise in effectiveness of foreign language teaching at the higher educational establishment. Communicative interaction between teacher and student on the psychological and pedagogical cooperation level is analyzed. This communicative interaction creates positive motivation and stimulates students intellectual activity. Conceptual principles of teaching process improvement on the basis of its intensification are substantiated. Recommendations on the effectiveness of teaching process at the higher educational establishments are worked out.

Надійшла 24 лютого 2006 р.

ОПТИМІЗАЦІЯ МНЕМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЇ “ІНТЕНЦІОНАЛЬНОГО” ПІДХОДУ ЯК ОДНА З УМОВ УСПІШНОГО ЗАСВОЄННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СТУДЕНТАМИ

Наукові праці МАУП, 2006, вип. 1(13), с. 145–148

Розглядається роль мнемічної діяльності при вивченні іноземної мови студентами немовного вищого навчального закладу з позиції “інтенціонального” (цільового) підходу, що припускає постановку “стратегічної мети” перед тими, яких навчають. Іntenціональний підхід є складовою системного підходу до вивчення пам’яті. “Стратегічна мета” досягається виконанням низки вправ, що сприяють мимовільному запам’ятовуванню іноземного матеріалу.

У наш час різні за спрямованістю і методами психологічні дослідження так чи інакше торкаються питання, пов’язаного з мнемічною діяльністю. При цьому виявляються різні властивості досліджуваного феномена, аналізуються різні його зрізи, через які, однак, важко зрозуміти явище загалом. Очевидно, що в цій галузі, як і в усій науці, синтез різноаспектного знання стає найважливішою умовою для подальшого розвитку. Створення цілісної концепції пам’яті як психологічного явища є тим завданням, що ставить і до рішення якого підводить логіка досліджень у цій галузі, і пов’язане з послідовною реалізацією системного підходу [2].

Основне просування загальної теорії пам’яті в цьому напрямку у вітчизняній психології попереднього періоду було пов’язано з розвитком положення про закономірну залежність запам’ятовування матеріалу від його місця у структурі діяльності (П. І. Зінченко, А. О. Смирнов, О. Н. Леонтьєв, Т. В. Розанова та ін.). У працях цього періоду об’єктивно виокремилася структурно-рівнева будова пам’яті, функціонування якої розглядалося залежно від цілей, способів і фонових умов діяльності.

Нині у психології пам’яті склалася ситуація переходу психологічних досліджень з позицій ретенціонального підходу на позиції інтенціонального (цільового) підходу. Пануюча до цього ретенціональна (“слідова”) традиція розглядала пам’ять як продукт попередньої дії, як слід того, що було в минулому досвіді.

Розвиток інтенціонального (цільового) підходу дав змогу по-новому побачити перспективи вивчення проблеми “Пам’ять і особистість”. Центральним пояснювальним поняттям цього підходу є поняття орієнтації на майбутнє як системостворювального фактора всієї системи індивідуального досвіду. Пам’ять у цьому випадку розглядається насамперед як умова здійснення майбутньої діяльності. Сама фіксація минулого, з цього погляду, є “функція” орієнтації на майбутнє. Програма цієї фіксації задається мотиваційно-потребносними утвореннями особистості. Іншими словами, основний вектор розвитку і формування процесів пам’яті йде зверху, “від особистості”. Водночас мотиваційно-значеннєві утворення не тільки реалізують себе у процесах пам’яті, а й перетворюють, тому опис основних відносин при розгляді проблеми “Пам’ять і особистість” з позиції інтенціонального підходу споконвічно припускає включення до нього ідеї оборотності цих відносин і залежностей.

Ці теоретичні положення, висловлені Г. К. Середою, створили можливість по-новому глянути на проблему “Пам’ять і особистість”: “Однією з найважливіших умов, що забезпечують засвоєння і продуктивне мимовільне запам’ятовування знань, є формування стосовно відповідного матеріалу не окремих ізольованих дій, а спеціальної їхньої системи. Особливе значення при цьому набуває з’ясування учнями загальної мети ряду взаємозалежних дій. Усвідомлення такої мети,

що випереджає кінцевий результат цілого циклу дій і виступає в якості найближчого власне пізнавального мотиву цих дій, забезпечує необхідну координацію і цілісність відповідного процесу. Висування наперед такої узагальнюючої мети досягається постановкою на початку цілого блоку завдань найбільш загальної, так званої “стратегічної” задачі, що позначає зону пошуку кінцевого результату і визначає “маршрут” ведучих до нього проміжних результатів” [4].

Така задача є якісною. Оскільки вона забезпечує системність і усвідомленість, а тим самим і мимовільне запам’ятовування, охоплення матеріалу цією задачею може якісно впливати на мнемічний ефект навчання.

Аналіз проблеми пам’яті у процесі навчання іноземній мові у вищому закладі показав, що традиційні методи, які припускають повідомлення знань у готовому вигляді і роз’єднаність елементів мовного матеріалу, не можуть сприяти раціональному засвоєнню мови і приводять до механічного заучування матеріалу. У цьому, на наш погляд, причина формального ставлення учнів до процесу навчання і слабкості знань студентів.

Необхідною умовою повноцінного засвоєння знань є встановлення значущих залежностей між ефективністю процесу запам’ятовування та організацією навчальної діяльності, перевірка можливості і доцільності використання мимовільної пам’яті у процесі навчання такому аспекту іноземної мови, як запам’ятовування англомовного матеріалу в різних умовах роботи з ним у вищих закладах освіти, де навчання організоване відповідно до принципів побудови навчальних предметів, спрямованих на розвиток науково-теоретичного мислення.

Ефективність процесу запам’ятовування прямо залежить від умов його організації. Із психології і дидактики добре відомо, наскільки важливо, щоб навчальна задача і кожне окреме завдання в конкретній навчальній ситуації були внутрішньо сприйняті тими, яких навчають, тобто “набули значущості для учня і знайшли, таким чином, відгук і опору точку в його переживанні” [3]. Тільки тоді студент як об’єкт дидактичного впливу стане одночасно і суб’єктом навчання, що гарантує оптимальний характер його протікання та ефективний кінцевий результат.

Однак для цього студентів необхідно озброїти раціональними прийомами навчальної праці. Як свідчать спеціальні дослідження, ще в середній школі учні опановують цілу низку прийомів роботи над іноземною мовою. Цей пізнавальний до-

свід, сформований у середній школі, необхідно у студентській аудиторії актуалізувати й вдосконалювати, доповнивши його новими прийомами, з огляду на високі пізнавальні можливості студентів. При цьому передусім мають бути сформовані такі прийоми роботи, що привчають аналізувати, виокремлювати істотне, узагальнювати вивчений матеріал і спрямовані на осмислену творчу переробку навчальної інформації.

Висування перед студентами “стратегічної мети” перед виконанням ними дій з мовним матеріалом, об’єктивізація навчальних задач, що постають перед студентами в основних прийомах і вправах, необхідні для продуктивного запам’ятовування текстового матеріалу.

Проілюструємо це положення на прикладі тренування студентів у засвоєнні іншомовного матеріалу з використанням вихідного тексту.

Студенти повинні чітко знати зміст тренування, тобто вони мають знати, що в результаті цього в них формуються автоматичні навички в оперуванні мовним матеріалом, завдяки яким вони можуть зосередитися на змістовній стороні мови. Важливо також інформувати тих, яких навчають, про місце і роль вихідного тексту як “орієнтованої основи навчання” [1] у процесі оволодіння мовним матеріалом і мовною діяльністю. Вихідний текст виступає в ролі довідника з іноземної мови, в якому мовленнєвий матеріал поданий в єдності форми, значення і функції та адекватний комунікативному наміру автора. Крім того, текст — це зразок організації мовного матеріалу для здійснення мовного акту, модель мовленнєвої діяльності. Тому, усвідомивши форму і функцію мовленнєвого матеріалу конкретного тексту, важливо запам’ятати цілі його блоки, щоб використовувати їх для обґрунтування своїх власних ідей, думок і для створення власних текстів (повідомлень).

Потрібно підвести студентів до висновку, що навички спостереження за текстом, виявлення й осмислення функціональної ролі тих чи інших іншомовних засобів можуть бути вироблені у результаті виконання аналітичних вправ із застосуванням вихідного тексту, що зрештою сприяє кращому запам’ятовуванню цього тексту.

Визначений навчальний ефект мають аналогії, що властиві мовним явищам. Завдяки аналогіям мовні явища укладаються у визначені категорії.

Вправи з угруповання мовного матеріалу на підставі визначеної ознаки створюють змістовні опори для акту мови у зв’язку з розглядуваною темою, ситуацією. Угруповання матеріалу полегшує запам’ятовування мовних засобів.

Також зазначимо значення вправ з перетворення мовного матеріалу (трансформацій різного роду) для запам'ятовування іншомовного тексту. У тексті мовний матеріал поданий у контекстній формі, що відповідає його місцю в конкретному акті комунікації. Для породження власних висловлень і розкриття змісту у процесі читання необхідно знати й інші можливості цього мовного явища. Зміни особи, числа, часу припускають перетворення контекстної форми у вихідну. Таке співвіднесення форм і виявлення сигнальних можливостей щодо цих форм однаково важливі для рецептивних і продуктивних видів мовної діяльності.

Особливу роль відіграють вправи в комбінуванні одиниць мовного матеріалу, що сприяють породженню власних текстів, формуванню і формулюванню думки. Уміння будувати на підставі конкретного мовного матеріалу словосполучення, потім об'єднати його в речення і, нарешті, речення в мікротекст — найважливіший етап на шляху утворення мовного висловлення.

Правильно організовані перекладні вправи з рідної мови на іноземну також готують студентів до утворення мовного висловлення, допомагають навчитися більш точно і правильно передавати свої думки іноземною мовою, ретельніше відбирати мовні засоби.

Такий прийом, як цитування іншомовного тексту для обґрунтування власної думки, також сприяє кращому запам'ятовуванню іншомовного тексту. Це особливо значуще, наприклад, для професійно орієнтованої мови. Прийом цитування відомий студентам з рідної мови, його потрібно лише актуалізувати щодо іноземної.

До доцільних прийомів, що сприяють мимовільному запам'ятовуванню іншомовного текстового матеріалу, також належить “прив'язування” мовного матеріалу до свого особистого досвіду, оскільки те, що відповідає потребі особистості, більш легко і міцно запам'ятовується; це дає також можливість висловлювати свої думки про те, що безпосередньо цікавить того, хто навчається.

Зміст і призначення кожного прийому, мета кожної навчальної задачі об'єктивуються у формулюванні завдання до вправи. У ньому варто наочно показати і мовну перспективу кожної вправи, що також підвищує вмотивованість виконання завдання. Це можуть бути формулювання типу:

1) для вправ аналітичного характеру у зв'язку з вихідним текстом:

- прочитайте текст і постарайтеся зрозуміти його зміст. Читаючи, знайдіть у ньому наступні слова: ... (це полегшить вам розуміння тексту. Випишіть ці слова; їх ви можете використовувати потім у власному висловленні у зв'язку з ...);
- выпишіть з тексту всі лексичні і граматичні засоби вираження дії в минулому (їх ви можете використати потім в аналогічній ситуації, розповідаючи про ...);
- визначте спосіб зв'язку між реченнями тексту і встановіть засіб його реалізації (ці засоби допоможуть вам побудувати власний зв'язний текст) і т. ін.;

2) для вправ в угрупованні мовного матеріалу:

- спираючись на прочитаний текст (або тексти), згрупуйте слова на тему про ... (вони складуть змістовну опору для вашого власного висловлення про ...);
- спираючись на тексти, підберіть до наступних дієслів іменники як доповнення, що підходять за змістом (так ви швидше запам'ятаєте потрібні словосполучення у правильній формі і зможете застосовувати їх у власних висловленнях);

3) для вправ у перетворенні мовного матеріалу:

- зробіть у наступних реченнях необхідні перетворення, щоб отримані речення можна було використати в розповіді про себе;
- скажіть, про що ви запитаете, щоб одержати наступні відповіді: ... (ця вправа допоможе вам навчитися вступати в бесіду і задавати партнеру питання з різною метою);

4) для вправ у комбінуванні одиниць мовного матеріалу:

- складіть з наведених слів словосполучення для розповіді на тему про ... (отримані словосполучення ви швидше запам'ятаєте і зможете використовувати їх у своїй розповіді вже в готовому вигляді);
- вставте отримані словосполучення в речення, яке ви могли б використати у своїй розповіді;
- розташуйте наступні речення в такій послідовності, щоб вийшов зв'язний завершений текст (це навчить вас у подальшому логічно висловлювати свої думки у зв'язному висловленні) і т. ін.

Постановка таких завдань розкриває перед студентами мету їх виконання, а в перспективі дає змогу застосовувати їх отримані результати в мовній діяльності. Виконання цих завдань підводить до усвідомлення, що кожна виконана вправа є кроком на шляху наближення до “стратегічної мети”, поставленої перед студентами на початку навчання, — опанування іншомовної діяльності. Це також формує позитивну психологічну установку, оскільки студентам, як більш дорослому контингенту, важливо знати, що і навіщо вони роблять та який результат вони мають одержати.

Література

1. **Зимняя И. А.** Психология обучения иностранным языкам в школе. — М.: Просвещение, 1991. — 222 с.
2. **Ломов Б. Ф.** Психические процессы и общение // Методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Е. В. Шороховой. — М.: Наука, 1975. — С. 151–164.
3. **Рубинштейн С. Л.** Проблема способностей и вопросы психологической теории. — М.: МПА, 1994. — 416 с.
4. **Середа Г. К.** Непроизвольное запоминание и обучение // Вестн. ХГУ. — 1968. — № 30. — С. 8–20.

The article is dedicated to the role of mnemonic activity while learning a foreign language by the students of non-language profile college from the point of the “intentional” (purpose) approach, which presupposes setting a “strategic objective” for the learners. The intentional approach is compound of the system approach to memory study. “Strategic objective” is fulfilled by doing a set of training exercises which promote involuntary remembering of foreign language material.

Надійшла 17 лютого 2006 р.